

Отабек Жўрабоев

ҲАЗИНИЙ ТЎРА

«ФАН»

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи

ОТАБЕК ЖЎРАБОВ

ҲАЗИНИЙ ТЎРА

(ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ)

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2007

Ўзбек мумтоз адабиётининг истеъодли намоёндаларидан бири Ҳазиний тўра Ҳўқаңдий ҳаёти ва ижодиёти нафақат нам аҳлини, балки кенг китобхонлар оммасини ҳам қизиқтириб келган. Шoir ижодий меросининг тадқиқига бағишланган ушбу монографияда илк бора Ҳазиний биографияси, асарларининг манбалари, шеъринининг гоявий ва баъдий жиҳатлари изчила ўргатилаган.

Китоб филологлар, адабий манбаунос ва матншунослар, аспирантлар, тадқиқотчилар, талабалар ва умуман мумтоз шеъринининг ва адабиётининг тарихининг ихлосманди бўлган аҳли дил учун мўлажалланган.

Масъул муҳаррир:

Саидбек ҲАСАНОВ

филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Нажмиддин НИЗОМИДДИНОВ

филология фанлари доктори,

Юсуф ТУРСУНОВ

филология фанлари номзода.

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилаган (№6/2.
20.02.2007 й.).

ISBN 978-9943-09-208-2

© Ўзбекистон Республикаси ФА "Фан" нашриёти,
Отабек Жўрабоев, «Ҳазиний тўра», 2007 йил

ЎНГСЎЗ

Азиз китобхон!

Аслида, мазкур рисола ни илмий-оммабон китоб тарзида тайёрлашга ҳаракат қилдик. Бироқ, айрим ўринларини соҳа мутахассисларигина тушуниши осон бўлса-да, сиздан тилагимиз шуки, ушбун қўлдан қўйманг, ўқинг!.. Зероки, унда Аллоҳнинг муқарраб бандаларидан бири, қадрли пайгамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)нинг авлодларидан бўлмиш налий зот, халқимизнинг улуғ ва севимли шоирларидан бирининг ҳаёти ва ижоди саҳифаларини варақлашга ҳамда бу қутлуғ ишга сизни ҳам ошно этишга жазм этганмиз.

Албатта, банда ожиз ва ҳатоқордир, ишимиз камчилиқдан холи бўлмаслиги мумкин. Сизнинг бу борадаги фикрингиз эса биз учун роял қимматли эканлигини билдириб, шуон хайр истаги ила муаллиф

Тошкент шаҳри,
ноябрь, 2006 йил

МУҚАДДИМА

Оламларнинг тарбияловчиси Аллоҳ субҳонаҳу ва таолога ҳамда, унинг барҳақ расули, инсонларнинг энг парфисси ва хайрависи Мухаммад Мустафо (с.а.в.)га саловоту дурудлар, уа зотининг содиқ йўдошларига саломлар бўлсин!..

Аллоҳ таоло биз инсонларга эзгу неъмат ақлни беради; тафаккур қилиш лаззатини дариг тутмади. Зикр қилиш ва хотирлашдай улуғ даражани ҳам инъом этади. Зероки, ўтмиш буюкларимизни эслашлик ва хайран ишларини давом эттириш ва улар шаънига хайрли дуолар қилиш биз авлодларнинг бурчимиздир.

Мазкур рисола халқимизнинг улуғ фарзандларидан бири, шайх ва шоир Ҳазиний тўра Хўқандий¹ ҳаётини фаолияти, асарларининг манбалари ва ижодининг ғоявий ҳамда бадиний хусусиятлари тадқиқига бағишланган. Гарчада бу зоти шариф XIX аср охири ва XX аср бошларидаги адабиётнинг кўзга кўрилган намоёнаси ва давр маънавий ҳаётида алоҳида ўрин тутган сиймолардан бири бўлса-да, собиқ шўро тузумидаги йилларда "диний-реакцион" дея ўрганилмай келинган эди.

Ҳазиний меросини яхлит ўрганиш ва илмий асослаш учун қуйидаги вазифаларга сираси билан тўхталамиз:

- Шоир ҳаётига оид маълумотларни жамлаш ва биографиясини тузиш;
- Ҳазиний адабий мероси манбаларини тўплаш ва илмий истифодага киритиш; шоир асарлари киритилган қўлёзма ва босма манбаларни тавсифлаш ва тадқиқ этиш; уларни ўз даври адабиёти ҳақида дарак берувчи муҳим илмий-адабий манба қараш эканлигини асослаш;
- Шоир ижодининг ғоявий жиҳатларини ўрганиш; унинг мутафаккир сифатида тутан ўрнини изоҳлаш;
- XIX аср охири ва XX аср бошлари ўзбек мумтоз адабиётида Ҳазинийнинг муносиб ўрни бўлганлигини кўрсатиш; унинг ижодий мероси маънавиятимизнинг таркибий қисмига мансуб эканлиги ва давримиз учун ҳам заруриятини асослаш.

РИСОЛАДАГИ ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

с.а.в. — саломлоҳу алайҳи васаллам.

а.с. — алайҳис-салом.

р.а. — розиаллоҳу анҳу; раҳматуллаҳи алайҳ.

қ.с. — қуддиса сирраҳу.

А фонд — Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма-лар жамғармаси.

В фонд — Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидagi проф. Ҳамид Сулаймонов номи қўлёзмалар бўлими.

ДАМ фонди ва архиви — Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи қўлёзма-лар жамғармаси ва мазкур музейда сақланувчи Ўзбекистон ёзувчи-лари архиви.

ҚАМ фонди — Қўқон шаҳридаги Гафур Ғулом номидаги Фарғона вилоят адабиёт музейи қўлёзмалар жамғармаси.

ХУМ фонди — Фарғона вилоят Учкўприк тумани Катта Кенатас қишлоғидаги вилоят Ўлкашунослик музейига қарашли Ҳазиний уй-музейи жамғармаси.

қ. — керакли адабиётта ишора таърифи "қаранг" сўзи.

• У муамтоз адабий анъаналарга қатъий амал этган ва баъдийда ўзига хослик жиҳатларини намоён эта олганлигини аниқлаш; адабий таъсир масаласини ўрганиш.

Энди бироз мавзунинг ўрганилиш тарихи ҳақида. Ҳазиний Хўқандийнинг адабий меросига бўлган қизиқиш ва эътибор шоир ҳаётлик даврида ноқ бопланган. Мисол учун, 1908 йил "Туркиспон вилоятининг газети" даги мақолада, муҳталиф бўлса-да, шоир ижодида муносабат билдирилган. Ҳазиний тўра шахсияти, аиниқса ижоди хусусидаги реал фикрлар, 1910 йил Ташкентдаги Ғулом Ҳасан Орифзонов матбаасида чоп бўлган "Баёз Ҳазиний" "сўзбоши"сида келтирилган. Собиқ шўро даврида эса шоир шеърларидан бир неча намуна адабиётшунос О.Шарафуддинов томонидан (1941 йил) тузилиб, 1945 йил чоп этилган мажмуага киритилган², холос. XX асрнинг 60-йилларида тузилган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, адабиётшунос Пўлатжон Қайомовнинг "Тазкираи Қайомий" асарида ҳам Ҳазиний ҳақида қисқача маълумот ва шоир асаридан намуна берилган³. Тазкирадаги маълумотлар муаллифнинг ўзи шоир замондоши бўлгани ва уни кўрганлиги билан аҳамиятли.

Бирок, Ҳазиний ҳаёти ва ижодиининг тадқиқи истиқлолга-ча бўлган давр мобайнида юзага келмади. Собиқ иттифоқдаги мафкуравий таъйиқ туфайли, бу даврда нашр бўлган айрим илмий ва баъдий адабиётларда, шоир адабий меросига синфийлик нуқтаи назаридан, ноҳолис ёндашилган эди⁴.

XX асрнинг 80-йилларида келиб эса Ҳазиний ижодида қараш ижобий томонга ўзгара бошлаганлигини⁵ ва унинг асарлари манбаларига аҳамият берилга бошлаганини кузатиш мумкин⁶.

Ватанимиз мустақиллигидан кейин муҳтарам устоз, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, филология фанлари номзода Аҳмаджон Мадаминов томонидан нашрга тайёрланган "Тасдиққўё, Расулуллоҳ" номи тўплам алоҳида диққатга сазовор. Бунда Ҳазинийнинг 49 шеъри жамланган ҳамда илк бора шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида хабар берувчи маълумотлардан иборат қисқача, лекин асосли манбаларга таянган, кириш сўзи ва изоҳлар берилган⁷. Маъмур тўплам, шоир деъшонининг нашри амалга ошгуша қадар⁸, Ҳазиний ижоди тоза-

сидаги замондошларимизга хабар берувчи асосий манба бўлиб келди.

Кейинчалик, профессорлардан А.Абдуғафуров⁹, Ш.Юсупов¹⁰ ва Р.Орзибеков¹¹ шоир ижоди ҳақида алоҳида мақола баъншлаган бўлсалар, Ҳ. Кароматов¹² ва Б. Қосимов¹³ баъзи тадқиқотларида ўз ижобий фикрларини билдириб ўтганлар. Ф.Ф.И.Остонақулов ҳам бир неча нашр ва мақоаларида шоир ҳаёти ва ижоди хусусида ўз мулоҳазаларини билдирган¹⁴. Жумладан, у биринчилардан бўлиб, М.Маҳмудов билан ҳаммуаллифликда, шоир ҳақида кичик мақола ва унинг бир неча шеърини эълон қилган эди¹⁵.

Бундай чиқишларда, ютуқлар билан бирга камчиликлар ҳам йуқ эмас. Масалан, номлари зикр этилган сўнгги икки муаллиф:

«Асримиз бошларида босилган "Эълон" номи 240 беллик баёзга Ҳазиний қаламига мансуб 50 дан ортиқ ғазал, муҳаммас, мустағас ва рубоийлар ўрин олган» - дея, янглиш маълумот берадилар¹⁶.

Кўзда тутилган даврда Ҳазиний асарлари кўнгина тошбосмалардан ўрин олганлиги тўғри. Лекин аниқлик киритилиши лозим бўлган жиҳат шуки, биринчидан, XX аср бошларида "Эълон" - اعلان дея номланган баёз босилмаган [факат, айрим тошбосмаларнинг сўнгги саҳифаларида катта ҳарфлар билан اعلان ёзуви остида янги нашрлар ҳақида реклама тарзида маълумот берилган. Айтидан тадқиқотчиларни баёзнинг охиридаги шу реклама чалғитган]; иккинчидан, босма ҳолда чоп бўлган "Баёз Ҳазиний"ларда ҳам кўпи билан шоирнинг 36 та шеъри ўрин олган, холос; ва ниҳоят учинчидан, шоир Ҳазиний адабий меросида шу кунгача бирорта ҳам рубоий жанридаги шеърни учратмадик ва таъкидланган баёздаги рубоийлар ҳам шоир қаламига мансуб эмас. Шунингдек, яна баъзи чиқишларда шоир биографиясига доир мунозарали ўринлар ҳам борки, улар ҳақида ўрни билан тўхталамиз.

Шуни таъкидлаш лозимки, шоир биографияси, асарларининг манбалари, ижодиининг ғоя ва баъиятини илмий ўрганиш маъмур монографияга асос бўлган номзодамик диссертация¹⁷ ишига қадар маъмур тадқиқот объект бўлган эмас. Ушбу иш ўзбек муамтоз адабиёти тарихи, адабий манбашунослик ва

матнупунослик нуқтаи назаридан ва умуман адабиётпунослитимизда шу кунга қадар изчил ўрганилмаган Ҳазиний Ҳўқандий ижодий меросини тўла қамраб олган.

Тадқиқотнинг манбалари асосан Туркистон шаҳарларида XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма ва чоп этилган тошбосма (литографик) китоблардир. Улар ҳозирда Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқипунослик институти ва Аалишер Наъвий номидаги Давлат Адабиёт музейи, Гафур Ғулом номиди Фарғона вилоят Адабиёт музейи ҳамда Ҳазиний уй музейи фондларида ва айрим кишиларнинг шахсий кутубхоналарида сақланмоқда. Бу манбалар — таъжир, девон, баёз, мажмуалардир.

Мазкур рисола ниҳоясида эса шоир ҳаёти ва ижодига дахлдор айрим хужжат ва материаллар илова қилинди.

Китобнинг асосий қисмига киришдан аввал, ушбу тадқиқотни юзага келишида қимматли маслаҳатларини аямаган азиз устозларим — С.Р.Ҳасанов ва А.Мадаминов домлаларга миннатдорчилик изҳор этаман. Шунингдек, бу ишда ўз самимиятлари билан доимо далада бўлган Фарғона вилояти Учкўприк тумани Катта Кенагас қишлоғи аҳлига, жумладан, муаллиф учун қадрли инсонлар — Насруллоҳ ота Раҳматуллаев ва Исмоилхон ака Маҳмудовга чексиз эҳтиром билдираман. Яна ушбу китобни нашр этилиши учун ўз қимматларини аямаган Ҳазиний тўра авлодлари, хусусан, талбиркор Азизхон Бўронова ташаккур изҳор этиш билан бирга, ушбу саналган зотларнинг ҳаммалари икки дунё саодатига мушарраф бўлишларини тилаб қоламан.

ҲАЗИНИЙ ТЎРА ВА УНИНГ МЕРОСИ МАНБАЛАРДА ШАЙХ ВА ШОИРНИНГ ҲАЁТИ

Маълумки, XIX аср иккинчи ярми ва XX аср биринчи чора-ни Ўрта Осиёдаги ўзаро урушлар ҳолдан тойдирган, кўп жихатдан қолоқликка дучор бўлган уч хоналикнинг мустақиллигиди сўнги йиллари ва ниҳоят чор Россиясининг Туркистон улкасини истило этиш даври эди. Бухоро амири ва Хива хонлиги қарам давлатга айлантирилган; Қўқон хонлиги тутатиланб (1876 йил), Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил қилинган. Бутун регион мустамака ҳолда; сиёсий қарамлик, маърифий қолоқликни кучайтириш; миллий, маданий, маънавий қадриятларни чеклаш ва улардан кемажак авлодни узоқлаштириш сиёсати қўлланила бошланганлиги ҳозирда сир эмас. Кейинчалик, XX аср бошларига келиб, "жадидчилик" дея аталган маърифатчилик ҳаракатлари ва унинг натижасида халқ руҳинидаги бир қадар уйғониш экинлари; Туркистон мухторияти ва дорининг озодалик учун курашлари; Туркистон мухторияти ва унинг қонга ботирилиши; ўлкада совет тузумини ўрнатилиши ва унинг дастлабки қирғинларига қарши миллий истиқлолчилик ҳаракатларининг бошланиш даври эди.

Туркистон халқларининг чоризм истибдоди остида қолиши ўз навбатида давр адабиётига ҳам таъсирини кўрсатмай қолмади. XIX аср охири ва XX аср бошларига келанб, ўзбек шоирлари аълоналий мавзулар билан бирга, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар асарлари билан тарих саҳнасида муҳим роль уйнадилар.

Ана шундай мураккаб даврда яшаб ижод этган, халқнинг сеникми шоири ва маънавий етуқ инсон бўлиб танилган Зиёуддинхон Каттахожа ўғли Ҳазиний Ҳўқандийнинг ҳаёт йўли ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар қуйидагилардан жам этилади.

Ушбу манбалар асосида унинг таржимаи ҳолини имкон қадар тиклаш мумкин.

1. Шоир асарларидаги баъзи биографик маълумотлар;
2. Ҳазиний авлодлари ва шоирни кўрган-билган баъзи кишиларнинг хотиралари;

3. "Тазкирани Қайюмий" даги маълумотлар;
4. Айрим кўлезма ва босма манбалардаги фактик қайдлар.
Зиёвуддинхон Қўқон шахрита яқин (ҳозирги Фарғона вилояти Учқўприк туманига қарашли) Катта Кенатас қишлоғида 1867 йил июнь ойида таваллууд тошган.

Батъи нашрларда Ҳазиний таваллууд тошган қишлоқ "Янгикўрғон" дея хато кўрсатилаган (қ.: Ҳамза, МАТ. 4 томлик. 1-том. Девон. -Т., 1979. 212-бет; Ҳамза, ТАТ. 5 томлик. 1-том. Девон. -Т., 1989. 368-бет). *История Узбекской ССР* (Том 2. С.638)да эса шoirни "Фарёҳхон Ҳазиний" деб хато бериш баробарида, туғилган ва вафот йилини 1851-1916 дея нотўғри кўрсатилган; "*Жадидчилик: ислохот, янгилашши, муспаклалик ва паракхёет учун кураш*" (-Т., 1999) китобида ҳам шoirнинг туғилган ва вафот санаси "1861-1921" тарзида янгилиш берилган. Яна "Тазкира" муаллифи ҳам "...*Ҳазиний*) 1926 йилда ўз қишлоғида вафот этди. *Ушунда 66 ёшда экани сўзланади*", деган маълумот келтиради (562). Бироқ, шoir авлодлари унинг 1923 йилда 56 ёшда вафот этганилиги татқиқлайдилар. Бизнингча ҳам ушбу, кейинги сана тўғри ва бу масала юзасидан қуйроқда батафсил тўхталамиз.

"Тазкира"да: "Шoirнинг номи Зиёҳхон тўра бўлуб, Дониёҳхон туранинг ўғлидур", дейилади (562). Сотиболдихон отанинг татқиқлашича, ҳақиқатдан ҳам оталарини "Зиёҳхон" дея чақиринган. Маълумки, Зиёҳхон - Зиёвуддинхоннинг қисқарган шаклидир. Дониёҳхон исми ўрнига ҳамма авлодлари Катта бобосини ҳозиргача ҳам "Каттахожа эшонбува" дейишади. [Маълумки, халқимиз орасида саид, тўра, хожа-эшонларни ҳурматлаб ўз исмлари билан эмас, балки насл-насабларига ишора қилувчи номаар билан атаган. Фикримизча, Дониёҳхон исми хос давралардагина аталиб, *Қашшахожа* исми эса, кенг тарқалган. (Яна бир бир мисол, Ҳазиний туранинг Катта боболаридан бирининг исми *Довудхожа* бўлгани ҳолда у зот кўпроқ *Набирахожа* эшон номи билан машҳур бўлган.) Шунга кўра ҳар икки номи ҳам шoir отасининг исми сифатида қабул қилиш мумкин.] Шунинг ҳам татқиқлаш жонзкий Каттахожа эшон қаламига мансуб бир-ича ҳикмат тарзидаги шеър ҳам бизгача етиб келган.

Яна, Ҳазиний Хўқандийнинг аждодалари наса-насаб жи-

ҳатидан ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га бориб улашиниши тасдиқловий шажаравий ҳужжатлар аса манба сифатида унинг авлодлари (бир нусхаси Ҳазиний уй-музеини)да сақланмоқда (шажаралар матн рисола иловасида). Улардан маълум бўлишича, шoir аждодаларидан ўнаиб кишилар ўз даврининг етук ориф ва фозил инсонлари бўлганлар.¹⁰

Шoirнинг батъи шеърларида ҳам ўз насабига ишора бор. Масалан:

Оли Аббосий Ҳазиний саййиду сододур,

Қим дегай ҳолим кўруб, насли бани ҳошим мани -

Бошлангич таълимни ориф ва зиёли бўлиши отаси Каттахожа эшондан олган Зиёвуддинхон, кейинчалик Қўқондаги "Жомеъ" мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Талабалик йилларида шаръий ва дунёвий илмларни пухта эгаллаш баробарида, тасаввуф таълимоти билан чуқурроқ машғул бўла бошлаганилиги кейинги ҳаёт йўли тасдиқламоқда.

Татқиқлаш жонзкий, айрим тадқиқотларда Ҳазинийнинг ўқималлигини илдоо қилувчи мулоҳазалар билдирилган.¹¹ Паҳоллики, асосли манбаларга таянган ҳолда унинг мактаб ва мадраса таҳсилни изчи олганлиги татқиқлаш керак. [Мисол учун, шoirнинг замонадоши ва уни кўрган-билган Пўлатжон Қайюмий домла "Жомеъ" мадрасасида ўқитилишини эътироф этади. Бу мадраса ҳозирда тарихий ёдгорлик ва у Қўқон шахри маркази - "Чорсу" майдонидадир.]

Ҳам имми қол, ҳам имми ҳолда маърифат қозонган орифи биллоҳ Ҳазинийдек зотнинг шариат илмларини ва маълум матнода дунёвий илмларни ўрганмаган бўлиши мумкин эмас. Чунки, бадийи тақомил байтларни тизиш учун ҳам энг камида адабиёт илмларидан анча чуқур маълумотга эга бўлиш кераклиги маълум ҳақиқат.

Ҳазиний ижодий мисрасида батъи шеърлар ўзининг биографик жиҳати билан ажралиб туради. Масалан, 9 бандлик "*Ҳажрида*" радифли марсия-таърих муҳаммас.¹² Муҳаммаснинг шoir "дўсти Хуао", "мукаммал раҳнамо", "зоҳиру ботинида ҳодий авайе" - *Муҳаммад Ҳакимхон халифа эшони Хўқандийнинг вафотига бағишлаган*.

Ҳакимхон халифа номи билан машҳур бўлган бу зот -

Муҳаммад Ҳақимхон халифа Мулло Баҳодурдинхон ўғли (р.а.) тасаввуфнинг XIX аср иккинчи ярми Туркистондаги йирик намояндаси. У зот 1815 йида (ҳозирги Фарғона вилояти Уч-кўприк туманига қарашли) Мирзахўжа қишлоғида таваллуд топган. Дастлаб Турбоқ қишлоғидаги Шайх Шохсалим Турғоқийдан таълим олган Ҳақимхон, кейинчалик бу кишининг тавсияси билан Наманганда Абдулазиз Мажзуб даргоҳида ирфонга эришади. Бир неча йил сўнгра, Қўқонга қайтиб келиб, муридаарга тасавуф илмидан сабоқ бериб, йўлбошчилик қилади. Айнаи талабалар йилларида Зиёвуддинхон ҳам халифага байъат қилиб, мурид тушади. Шу тариқа Ҳақимхон эшон Ҳазинийнинг муриди қомили сифатида, унинг илми илоҳийдан баҳра олишга ва орифона асарлар битишига сабаб бўлган.

"Бўлмас" рафиди газалининг "Сулуқим қодирли, раҳбаримдур лири пайроним" мисраида Ҳазиний ўз сулуқи — Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний²² (қ.с.) (1077-1166) номи билан боғлиқ тасавуфнинг қодирли тарикатига ишорат қилмоқда. Яна бир мураббасида: "Ғавс ул-аслам"²³ авлиёлар сардори" деса,

Икки олам муродига етай деб орзу қилсанг,

Ҳазиний, роҳи Бағдоғ айлалга шому саҳарларда —

байтида, аввало, Шайх Абдулқодирнинг қабри Бағдоҳ шаҳрида эканлигига ишора қилган ҳолда ва шу билан бирга у зоти муборакнинг йўлида собитлиги ҳақида уқтирмоқда.

Маълумки, тарикат пешвоси бўлиш — муриди қомили солиқ (тарикат йўлчиси)ни ҳақиқат сари етаклайди. Мурид етакчиси бўлган, муридида розичилиги учун бир неча муаддат унинг хизматини адо этади. "Нафсининг кибр, ғурур қаби ёмонликларига, шайтоннинг васваса ва илвосига асир бўлган ҳар қилиш мутлақо ўзига бир муриди қомили қидирав ва билаганларини ундан ўрганар, нафс ва шайтонга қарши унинг Ҳимматини истар; шундай қилиб, Аллоҳ таолога қўлиқ вазифасини ҳаққи билан ерита келтириш учун гайрат сарф этажақдир"²⁴. Ана шундан кейингина пири қомили ризосига эришиб, улуғ мартабалар касб этиш мумкин. Зиёвуддинхон ҳам бир неча йил Ҳақимхон халифа ҳонақосига қатнаб, сўфийлик аналларини бажарган. "Ҳажрида" рафиди муҳаммасда яна шу мистраларни ўқиймиз:

Неча йил пир хизматини айлган очу наҳор,
Побараҳна, эғни лўч, бостан зимистонларда қор,
Пир ризосини истатан, орқага ташлаб шарму ор,
Дарғади Мажзубда хизматларидур ошкор —

Бундан эса муҳим бўлган икки нарс аниқлашади. Аввало, халифанинг ўзи ҳам бир неча йил "очу наҳор", "побараҳна" (оёқ яланг), "эғни лўч" (яланғоч) қишларда қор босиб, пир ризоси (ҳидоят йўли) учун шарму орни ташлаб, хизматга даям қилганлиги бўлса; иккинчидан, Ҳақимхон халифанинг пири қомили — Мажзублиги аниқлашади.

Шайх Абдулазиз Мажзуб Намангоний (р.а.) XIX аср биринчи ярми Туркистондаги тасавуфнинг йирик вакили, орифона асарлар ва девон соҳиби²⁵. "Ҳеч киши пир хизматини пирум қаби қиларон эмас", дея Ҳазиний муҳаммасида таъкид қилади. Демак, халифа ҳам ўз навбатида Мажзуб даргоҳида муридлик хизматини адо этиб, кўп фазлу марҳаматларга эришган ва ўз даирининг етуқ муридаи қомили бўлиб етишган.

Бунинг исботи тарикасида кўпгина бадий асарлар бизга етдиб келган. Ҳақимхон халифанинг ўғли, ундан сўнг сулуқни тебратган Муҳаммадхон Маҳдум ҳам "Ножий" ва "Қаландар" таҳаллуслари билан ижод қилган. У Партавий Ҳақимхоний билан яқин биродар экан. Партавий Қўқонга елганда Маҳдум хонадонида кўп бора меҳмон бўлади. Партавий Маҳдум ва унинг отасига бир шеър бағишлаган²⁶:

Бир кун эрди, лутиф қилди Худо,

Бахту иқбол ёр бўлди манго.

Бир улғузодга эрдм меҳмон,

Ҳожи Маҳдум, оти-Муҳаммадхон.

Қибагаҳон оти-Халифа ҳақим,

Эрди инъоми ом, талаллуф амим.

Қўб қилиб ул аввали мурид,

Мартабат осмонда хуршид.

Хонақоҳи истарнинг марғуби,

Тутар эрмиш сулуқи Мажзубий.

Ҳол ила қол илмига омила,

Яна пири муҳаммас қомила.

Бўлди-ю, пунди оласин тишин,

Англаб олади сулуқ равшанин.

Демакки, Ҳакимхон халифадан кейин бу хонадондаги ирфон давом этиб келган.

Мажзуб, Ҳакимхон халифа ва Ҳазиний ўртасида маънавий жиҳатдан чамбарчас боғлиқлик, узвий ришта — робита пайдо бўлади. "Тазкира"да Зиёвуддинхон ҳақида жумладан шундай келтирилади: "...Мадрасан Жомеъда адабиётдан илми сарф, наҳв, лутат таҳсилига киришса ҳам... тасаввуф руҳидати тарбияси кучалиқ этиб, Хожа Аҳмад Ясавийнинг «Ҳикмат» номли асари устида фикр юритиб, навҳали ашъорини мутолаа эта бошлаган. Ниҳоят мажзубийларни пешвоси халифа Ҳакимнинг хонақоҳига қатнаб... ниҳоят шу кишидан мурид тарбия этарга руҳсат олмишдур" (562).

Демак, Ҳазиний мадрасадаги толиблик йилларида муридига боғланган. Кейинчалик астойдил тасаввуф йўлидан бориб, йигитлик даврида бир неча йил давомида "соҳиб дуо"нинг хизматини адо этган ва бирмунча фурсат сўнгра, анироғи 30 ёшида (яъни, 1897 йил) пири - Мухаммад Ҳакимхоннинг ризосига-иршода эришган, деган хулосага келиш мумкин.²⁷

Зероки, зикр этилган мухаммасда шоирнинг ўзи ҳам аниқ қилиб: "Мен ризойи пир полгонимда ўллузда эдим..." - дейди. Агар у пир ризосини 30 ёшида топган бўлса, муриддини улурлаб, ҳижрон аламлирини изҳор этувчи марсия-мухаммасни қачон ёзган бўлиши мумкин?!

Шу ўринда халифа вафот санаси билан боғлиқ масала ҳам муҳимдирки, бу ўз навбатида марсия-мухаммаснинг ёзилиш тарихи ва шоир туғилган йилга ҳам тўла аниқлик киритади.

Адабиётшунослардан Ш.Юсупов: "Ул зот (яъни, Ҳакимхон халифа - О.Ж.)нинг вафотлари 1314 ҳижрийдан кейинроқ рўй берган бўлиши ҳам эҳтимолдан узок эмас"²⁸, - дея фикр билдирса; И.Остонакуа негадир халифа вафотини "1903 йил"²⁹, - деб кўрсатади.

Бироқ, бу чиқишларда мавзу билан алоқали бирорта манба кўрсатилмаган. Ваҳоланки, биз томонимиздан истифода этилган манбалар Мухаммад Ҳакимхон халифа Хўқандий вафот санасининг аниқ ҳиж.1314-миа.1897 йил эканлигини тасдиқ этмоқда.

Ҳазиний зикр этилган марсия-мухаммасида иршод олиш вақти ва воқеасини шундай татрифлайди:

Бесаюв, омий эдим, анфосидин топпим ладун,
Хонақоҳда ул кун сўхбат эди, жазби жунун,
Соли ҳамдуна, даҳа моҳи шариф, якшанба кун,
Раҳбарим иршоду сала, бердилар бир малла пўн,

Жон берай мандин у кун бўлгон ризонинг ҳажрида -
Синхрон жадавлага кўра - "Соли ҳамдуна, даҳа моҳи шариф, якшанба кун", яъни маймун йили, рамазон ойининг биринчи ўн кунлигидаги якшанба - ҳижрий йил ҳисоби билан 1314 йил, рамазон ойининг бешинчи кунига; милодий йил ҳисоби билан эса 1897 йил февраль ойининг еттинчи кунига тўғри келади³⁰. Зиёвуддинхон айнан шу кунни иршод (ҳидоят йўлига раҳнамолик қилиш учун руҳсат) — пир ризоси ва унинг боғлиси сифатида "сала ва бир малла тўн" олади. Мазкур шеърининг сўнгги бандида яна шу санага Ҳазиний урғу берган:

...Эрди тарих бир мингу уч юз ўн пўртда муқим
Мен ризойи пир полгонимда ўллузда эдим -

Мисрларга диққат этилса, юқорида айтилганидек, 1314 ҳижрий сана милодийга айлантирилганда таъкидланган — 1896-97 йил келиб чиқади. Қатъий айтиш мумкинки, Ҳазиний шу йили 30 ёш бўлса, туғилган вақти ҳам аниқ 1867 йил бўлади.

Бизнингча, мазкур сана шеърда бежиз икки ерда келтирилмаган. Иккинчи бора йилни аниқ кўрсатишдан шоирнинг муруди шуки, муттақоси - Ҳакимхон халифанинг вафот санаси (яъни, 1897 йил)ни таъкидлашдир. Чунки мухаммас матнидаги, олтинчи бандининг сўнгги, бешинчи мисра масалага ойдинлик киритади: "Йилларам уч йил пиримга, жоғишонинг ҳажрида".

Демак, Ҳазиний туранинг мазкур, биографик жиҳатдан қимматли маълумотлар берувчи, марсия-мухаммасининг ёзилиш тарихи 1900 йилга тўғри келмоқда. (Интунинг, бу уч йил давомида, Ҳакимхон халифанинг укаси, 29 йил Балх шаҳрида қомиллик йўлида риёзат чекиб, сўнгра Фарғонага қайтган, "Ҳожияю валий" номига сазовор зот - Абулқосимхон ҳам вафот этганини ва шу муносабат билан янада чуқур қайғуда "ёш тўққанлигини" ҳам шу мухаммасда изҳор қилган.)

Бошқа фактлар ҳам бу фикримизни тасдиқлайди. Хусусан, Ҳакимхон халифа ўз даврида халқ орасида юксак эҳтиром соҳиби бўлиб, унинг вафоти муносабати билан бошқа шoirлар ҳам марсия-таърихлар биттаниклаари ўрганилади.

Улар:

1) Хусайнқул Мухсиний (1860-1917) — "Марсия таърих"²¹;
2) Сулаймонқул Рожий (1871-1924) — "Таърихи вафоти

Ҳаким халифа эшони Хўқандий"²²;
3) Фидодий Хўқандий (XIX аср иккинчи ярми-XX аср боши)
— "Таърихи вафоти Мухаммад Ҳаким халифа марҳум" номли

(24 мисра) шеъри²³.

Ушбу асарларда ҳам халифа Ҳакимхоннинг вафот санасини аниқ равишда хиж.1314 (мил.1896-97) йил эканлиги кўрсатиб ўтилган. Уларда бу сана ё шеърий мисрага тизилган, ёхуд абжад ҳисоби билан таъкид этилган.

Фикримиз исботи тариқасида Фидодий ва Мухсиний таъриҳарига мурожаат этамиз. Фидодий шеърда Ҳазинийга ҳамоҳанг мисралар бор:

...Вафосиз дунёдир, эй дўстлар, аҳли бақо кетди,

Кўнгул равшани, шамъи субҳон ул раҳнамо кетди.

...Вафоти таърихи бир минг уч юз ўн тўрт ҳижраш.

Ҳама зор йиғлаб, пешвои он Мустафо кетди.

Фидодий назмин ҳар кимки кўрса, эй хирамандлар,

Дуо қилсун ҳамisha, чунки, тақдир қазо кетди.

Мухсиний эса таърих жанрининг гўзал намунасини яратган:

Эшони ҳожи Ҳаким халифа,

Каромат узра эди, валомик.

Тарихат ичра рашиди комила,

Сафоу сийна кўнгли зиёлик.

Қўлида тасбиҳ, кўнглида таҳлил,

Тилида зикру дили саналик.

Видоъ қилди-ю, фано жаҳондин,

Ризояи Ҳаққа бериб ризолик.

Агар кўбдурр валий эронлар,

Тамомин тоби чин авлиёллик.

Муридларига аззийм қорбат,

Тушуб мусибат чўх мубталалик.

Халифалар ҳам фироқу ғамда

Қиёб қаро тўн, тутуб азалик.
Хатерлари кўб, бу дахри дунни
Бориси ақба, зиҳи баҳвалик.
Киш қолурму фано жаҳонда?
Бағайри вожиб, ҳар онча ҳолик.
Суруши гайб дедими, Мухсин:
"Ба фавти таърих лак казалик.
Қаронгулгудур муридларига
Ки, бирдин учли чироғи солик."

"Чироғи солик" бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисоби билан ҳарфлар рақамларга айлантирилганда 1315 келиб чиқади. Энди, "Ки, бирдин учли чироғи солик" мисрасини яхлит оламиз. Солик(йўлчи)нинг чироғи ўчирилса: яъни $\frac{1}{2}$ (чироғ) сўзидаги 1 сонига тенг | (алиф) ҳарфи олинса (1315-1 = 1314) Ҳакимхон халифа вафот санаси келиб чиқади. Тўғри шаклга эга "алиф" ёнаётган чироғ пилигини билдириб, "чироғ" сўзи ўртасидан ушбу ҳарф олиб қўйилса, бу сўз чиқмайди; яъни "чироғ ўчади".

Шoir Мухсиний бу ерда Ҳакимхон халифани тариқат аҳлининг йўлини ёритиб турган чироғ-ёруғлик сифатида тасвирлаган ҳамда унинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чиройли тарзда ифодалай билган.

Зикр этилган марсия-таърихларда Ҳакимхон халифа замона аҳлининг муттақоси, маънавий баркамол инсон сифатида таърифланган ва унинг вафотида чўқур изтироб чекилган. Энди, "рўзу шаб оҳ уруб", "жон беришга" ҳам тайёр Ҳазинийнинг ҳажр изтироблари йўғрилган мухаммасининг бунчалик дардли чиқишига сабаб ошкор бўлади.

Сидқидилдан хизматини адо этиб, комиллик тарбиясига сазовор бўлгани эвазига, халифадан иршоъ олинб бахтига муассар бўлган Ҳазиний кўп ўтмай, яъни мазкур йилнинг ўзида - хиж.1314 йил рамазон ойида, муршида комилидан ажралиб, "анлуху ғам соҳиби" бўлиб қолади. Негаки, жадвалга кўра 1314 ҳижрий сана милодий ҳисоб бўйича 1896 йилнинг 12 июнидан 1897 йилнинг 3 майгача давом этган. Шунга кўра, қатъий равишда, Ҳакимхон халифа ушбу - 1897 йил рамазон ойининг сўнги кунлари ёки кейинги (февраль ойидан май ойигача бўлган) кунларнинг бирида, 82 ёшда вафот этган, дейиш мумкин.

Мавлоно Ҳазиний кейинчалик ҳам пири ҳақида таъкидланган марсиядан бошқа шеърлар битган. Мисол учун: "Пиримни васфим сўрсангиз нури чашми Мустафодандур"³⁴, - дея бошланувчи қазал.

Қайюмий домла Зиёвулдинхоннинг маънавий салафларидан бўлган ҳазрати Мажзуб ҳақида жумладан шундай маълумот келтиради: "Бу кишига эргашувчиларни мажзубийлар дейиладур. Девонда бир айрим соқийномаси бораур... Мажзубийлар ўз суҳбатларида шул соқийномадан махсус мақом ила ўқуб рақс этадилар"³⁵.

Ҳазиний "Адашганим" радифли қазалида эса:

Пиримни амримни тутмайки, ман йўлдин озиб ҳоло

Ки, мажзубхонашгу рақсу самовсидин адошганим -

дея, "мажзубхонлик, рақсу самов"ларни эътироф этади.

Зиёвулдинхон тўранинг ўзи ҳам хушовоз хонанда ва соҳнада бўлганлиги шеърларига кўй басталаб, турли хил йигин ва маросимларда танбур жўрлигида хошишлар қилган. [Мисол учун: ҳамқишлоғи Маҳмудохон тўранинг айтишича ўтми Қодирхон тўра нақли], буларнинг уйига кирганда Ҳазиний тўра нафис ишланган хитойи чинчилардан иккитасини қўйиб, одамий қўп билан "Насруллоҳий", "Наврўзи аҷам" ва "Гулёр" каби мақом куйларини чанг усулида жуда яхши чалар экан. Яна, шоирнинг жияни Балихон эшонбува Мағноновнинг эс-лашича, бир йили (ҳозирги Поп туманининг) Муртузор қишлоғида шҳоятда катта анжуман бўлади. Унда бутун водий ва атрофлардан етук шоиру ҳофизлар иштирок этишади. Йигин якунида Ҳазиний тўрадан ашула қилиб бериш сўралган. У киши (шериги Урайим ҳофиз билан) айтган кўшиқдан сўнгра, барча ҳофизлар ҳақиқатдан ҳам санг'атда зўрликларини тан олишиб, олқишлаган. Шундан сўнг ўртага чиқиб ашула ай-тишга биров ботина олмаганлиги узоқларгача кенг овоза бўлган экан. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу тахлит кеча ва йигинларда Ҳазиний тўра қуйлаган кўшиқлар ҳозирги кундаги ашулалар каби, дея қаралмаслиги керак. Фикри-мизча, бу кўшиқлар ирфоний ва ахлоқий-таълимий характердаги санг'ат намуналари бўлган. Бошқа ҳофизларнинг шайх ва шоирни ҳурмат қилиши ҳамда, ундан кейин даврага чиқиб қуйлашга ботина олмаганлиги сабабларидан бири ҳам

шу бўлиши мумкин. Нақа қилишларича, шундай йигинлардан бирида бир "хофиз" ҳурматсизлик билан "Ҳазинийдан ҳам утказиб, айтворамам", -дея у зотдан кейин ўртага чиқиб-ди. Эртасига эса шу кишининг юзи қорайиб қолган экан.!

Яна, "Тазкира"да Ҳазиний тўра хонақоҳда³⁶ "...навҳали (шолли - О.Ж.) шеърлар ўқувчи ҳофиз" бўлганлиги айтилади (562).

Қизиги шундаки, "Ҳажрида" радифли муҳаммас матни ҳам айнан мажзубхонликларда ижро этиладиган зикр кўшиқларини битилган афтарда эди. Балки, "мажзубхонлик" дея аталган зикр мажлисларида Ҳакимхон халифа издошлари ушбу марсиани ўзига хос мунгли куй ҳамроҳлигида тинглаб, фониш дунё нағмаларидан ўқбо абадийлиги сари руҳий саёҳат қилишгандир. У ёғи бизга қоронғу. Ҳар ҳолда бу каби нағмалар Ҳазиний асарлари ҳам ўз даврида хонақоҳ сўфийларининг йигинлари ва бошқа маросимларида ижро этилганини неботайди.

Шубҳасиз, Ҳакимхон халифанинг ёш Зиёвулдинхонни руҳий-маънавий дунёсини шаклланишидаги беқийс хизмати бор. Бу эса, келажакда Ҳазинийни шайх ва шоир, тариқат пешвоси - муршида мақомига етишига асос омиллардан бўлди.

Шу билан бирга, яна бошқа икки жиҳат ҳам уни тасаввуф даражидан бўлишига муҳим сабаб эди. Бири, тоқорида таъкидланганидек, Расулуллоҳ (с.а.в.) авлодларига хос равишда шимон-этиқоднинг доимо пок сақлаганлиги; иккинчиси, унинг онасидир. Яъни, аждадлари ҳам сиёславий тариқат аҳлидан эканлиги.

Ҳазинийнинг катта боболаридан Низомиддинхожа эшонга отаси Набирахожа эшон томонидан берилган иршод-шажара фикримизни исботи бўлиб, у ҳозирда Ҳазиний авлодлари қўлида сақланмоқда (иловада). Қайюмий домлоло ҳам таъкирасида Ҳазиний тўра отаси Каттахожа эшон хонақоҳининг ўринга янгисини бино этиб, эшонлик (пир-муршидан) қилганини таъкидлайди (562). Тез орада у халқ орасида жуда катта обрў-этиборга эга бўлиб, "Ҳазиний тўра" ва "Эшон-бува" номлари билан атала бошлагди.

Зиёвулдинхон муршида сифатида мурид тарбияси билан шугулланиш баробарида, деҳқончилик билан ҳалола кун ке-

чирди. У ўз имкони доирасида халқ турмушини фаровон қилишга ҳаракат қилар, турли ободончилик ишларини амалга оширар эди. Масалан: (ҳозирги Фарғона вилояти Бағдоҳ туманига қарашли) Чопдор қишлоғи яқинидаги 40 танобча келадиган қумлик ерни ўзлаштириб, боғ барпо этган. Боғ ўрғасига қатта ҳовуз қавлатиб, атрофига тегирмон ва бошқа бинолар қурдиради. Яна, ушбу оромбахш жой қумга тушиб турли касалликлардан даволангувчилар учун маскан бўлиб қолган.

Шоир бу жойни "Регистон" деб номлайди:

Мисли ул Байс ул-Қаран, чўлларда пўтмишман ватан,
Ахтариб ҳар ким Ҳазинийни Регистондин топар.

У қишлоғи Катта Кенатасдан Регистонгача доим пиёда қатнаган (оралиқ масофа 10 км.дан ортиқ). [Ушбу даволаниш ва дам олиш маскани баъзи сабабларга кўра, 1943 йида бузилган. Бу воқеанинг шохиди бўлганларнинг таъкидлашларича, боғни бузишда иштирок этган шахс кўп ўтмай ногирон бўлиб қолган. Шу сабабдан боғни вайрон қилишдан кўнчилиқ ҳайиқиб иш пайсалга солинади. Ҳовуз ва унинг атрофидаги дарахтзорнинг бир қисми эса сақланиб қолган. 1992 йил Ҳазиний таваллаудининг 125 йиллик муносабати билан бу маскан қайта тикланади.]

Ҳазиний тўра толган-тутганини халқ билан баҳам кўрайдиган, хайрли ишларга бош-қош, камтарин, олижаноб киши эди²⁷. Уни кўрган кексаларнинг эслашича: мулоим табият-ли, нуроний чеҳра киши бўлиб, доимо оқ кийим, сариқ тўн ва қавуш кийиб юрган. "Тазкирани Қайюмий"да шундай таърифланади: - "Новча бўйли, оқ юзли, соқолли, кўркам қоматли, тоза, озода киши эди" (562).

Баъзи хотираларда келишича, Ҳазиний тўранинг ёнида кўпинча муалла Сотиболди Охунда исмли киши бирга юрган (айниқса "Регистон"да) ва шоирга ихлом келиб шеър айта бошлаганда қогозга тушира бошлар экан. (Фикримизча, шоир кенжа фарзандига "Сотиболдихон" исмини бежиз бермаган.)

Ўз навбатида шоир шеърлари замонасининг машҳур ҳофизлари томонидан ҳам куйга солинган. Тошкентлик Мулла Тўйиҳон ҳофиз, Шожалил ҳофиз, сайрамлик Сўфихон ҳофиз, хўжаандлик Содирхон ҳофиз, қўқонлик Ҳамроқул қори ва Фармон ҳофизлар ана шулар жумласидан.²⁸

Шоир айрим асарларида муқаддас шаҳарлар - Макка ва Мадинага бориш ҳақидаги орзусини билдиради. Бир муҳаммасидаги: "*Равзан покнига келдим, ё расули Мустафо!*" - мисронага кўра эса, у чиндан ҳам муборак ҳаж зиёратини адо этган, деган хулоса чиқади.

Ҳикоя тарзидаги хотира-ёдномалар тадқиқот доирасида кўп учиради. Баъзи хотира-ҳикоялар эса унинг шахсиятини аниқроқ тасаввур этишда муҳим²⁹. Уларда шоир ҳақида турлича маълумотлар билдирилса-да, муболага ёки ғайритабиийлик йўқ. Аксинча, халқона соддалик ва самимийлик сезилиб туради. Уларнинг баъзисида шоир турмушига оид сўзланса, айримларида валийлик нишонлари - аслиёлик қароматлари эсланади³⁰.

Ҳазинийнинг оиласи ҳақида фикр билдиришда ўша давр нуқтан назаридан ёндошимсоғи тўғри бўлади. Сотиболдихон ота ва қишлоқ кексаларининг хотирлашларича, у уч бора уйлانган. Бир аёли фарзанд кўрмай, вақтлик вафот этган. Қолганларидан икки ўғил ва беш қиз кўрган. Қайюмий домулло ҳам: "...вафотидан сўнг икки хотун ва ўғуллари қолди..." - дея таъкидлайди. (Ўғиллари: кўп хотираларда номи эйкор этилган шоирнинг қатта ўғли Амакихон ва отаси вафот этганида бир ёшта тўлиб-тўлмаган, Сотиболдихон Зиёвдир, 1922-2005.)

Доимо халқ иймон-эътиқоднинг поклиги ва юрт қайғусида бўлган Зиёвуддинхон Каттахожа ўғли Ҳазиний тўра эшон Хўжаандий 1923 йил, ўз тутилган қишлоғида 56 ёшида, вафот этди. Қабр-мақбараси ҳозирда зиёраттоҳ сифатида эл назарида.

Катта Кенатас қишлоғидаги Ҳазиний қабр-мақбараси ва унинг атрофида жойлашган чилахона ҳамда бошқа бир неча қадимий бинолар тарихий-мёморий ёдгорлик сифатида ис-тиқлолдан сўнг Давлат муҳофазасига олинган. Қишлоқда Ҳазиний уй-музейи 1992 йилдан фаолият юргизмоқда.

ҲАЛАТИ ТАҶИД ЁХУД ТАҚИРДАГИ УЛУҒЛИК

Зиёвуддинхон тўра - "Ҳазиний-ҳазин" (мунгли, ғамгин) тикхалуслари билан шеърлар ижод қилди. Пўлатжон домулло: "тиҳоят ҳаётда... 1904нчи йилларда ривожли бир

«Эй Ҳазиний, айтибсизки: - "Қозилар ҳукми, ажаб, безъи-тибдор ўлди дариг..." Қайда қозилар ҳукми безъи-тибдор экан-ким, жинжал қилиб борса, қозилар ҳукми йак тараф қилгон-чи, бузуб юбормакка бирави ҳадди бўлурму? Агар, инонма-сангил, бизи Намангонга келиб, Асвархон тузарида қумор уйнаб, ё ҳиром шарбаблардин бирор навлани ичиб кўрсан-тиз билурсизки; жаноб қози киром, зул эҳдиромни олий ма-қомида Асвархोजа эшон қозимиз олти ойдин оз ҳибс қилур-ларму ё зиёда?...»

Давидо қилинган "баҳс" ихорига кўра, шеърдаги қозилар ва уларнинг ҳукми тўғрисидаги фикр Асвархोजа қози (ва у кабинарига) маъқул келмаган. Бу масаланинг бир томони.

Иккинчидан, кўпгина тарихий маълумотларда ҳам мусул-мон суди-қозилик маҳкамаси чор мустамакаси даврида си-қунга олинган. Ўз мақомида, яъни юқори даражада кўрилма-ган. Асосан, фуқаролик ишларининг хал қилиши мумкин бўлган.⁴

Фикримизча, ўз даврида бу шеър анча шов-шувга сабаб бўлган. Ҳазиний тўранинг ўғли Сотиболдихон отанинг ҳикоя қилишичи:

"Бир куни Ҳазиний тўрани маҳаллий қозилардан бири чакиртириб: -Эшонбўва, бу бир шеърарида "Қозилар ҳукми безъи-тибдор ўлди" дебсиз. Қачон бизни ҳукминиз безъи-тибдор қолди, бекор бўлган экан? - дея, сўрон-қистовга олибди. У киши охишта: - Ҳа, тақсир, ҳукмларингизни губернатор тас-диқалмаса, бекорда. Безъи-тибдор бўлгани шуда! - деб, жавоб берсалар, қози эътироз билдирилмай қолган экан".

Академик шоир Гафур Ғулом "Ашшақулбек қози" ҳикояси-да бу хусусда: "Ўрта Осиё қозимари ҳар бир чиқарган ҳукмла-рини подшо номидан ўқир эдилар. ҳукм вақтида бут тақийш мажбурий эди" деб, изоҳ беради⁵. Сидқий Хондаликий ҳам шу тахлит қози ҳақида ҳажвий маснавий ёзган⁶.

Юқоридаги ўрнаклардан ҳам шоирнинг мазкур мавзудаги фикри жулд чуқур ва кенг маънода бўлганлиги, номи юқори-да айтиб ўтилган қози ва "мулабачча" кабилар эса унга юза-дан ёндашганликлари ойдинлашади. Лекин уша даврнинг ил-тор иномларидан бири, Наманганнинг Тўрақўргони ва унинг атрофида 20 йил қозилик қилган Исҳоқхон тўра Ибротнинг

шайх ва шоир бўлуб шўхратханди" - дея маълумот берса, кейинчалик проф. Б.Қосимов "XX аср бошида жадид ада-биёти ва тарихий ҳолисалар" номли мақоласида Ҳазиний бу даврда самарали ижод қилганини таъкидлайди⁷.

Шоир ҳаётининг ижоди билан боғлиқ кўп жиҳатлари ҳақида етарлича маълумотлар етиб келмаган. Лекин унинг шеърлари ва шахсининг машхуралиги билан алоқадор бир фактик материал ҳақида фикр билдириб ўтиш керак.

Ҳазиний асарлари Тошкент матбааларида пайдар-пай бо-сила бошлашидан бироз аввал (бу ҳақда кейинги фаслда ба-тафсил тўхталамиз), "Туркистон вилоятининг газети" (ТВГ)да қизиқ бир мақола эълон қилинган⁸.

Газетанинг "Письма в редакцию (Из Намангана)" руқни остида "Наманганлик мулабачча" имзоси билан chop этилган мақолада Ҳазиний тўра шеърарига "ўзига хос раддия" акс этган. Исмини кўрсатмаган мақола муаллифи одоб доираси-да бўлмаган писанда этмаслик ва шоир ижодининг муҳаммаси бўлган халққа ("жоҳилон", "аҳмоқон" -дея) ҳурматсизлик тар-зида илдоо қилади. Хусусан, шоирнинг қуйидаги мисралари "мунаққид" да таажжуб уйғотган:

Ул шарипи мазҳари рўйи губор ўлди дариг,

Келиш ҳоло равнақи ислом хор ўлди дариг,

Қозилар ҳукми, ажаб, безъи-тибдор ўлди дариг,

Зикри Ҳақ монез, шароран ошкор ўлди дариг,

Яхшиларга турғали Фарғона шор ўлди дариг -

Ҳазинийнинг мазкур банда билан бошланувчи муҳаммаси Туркистоннинг ўша даврдаги руҳий манзарасини чизиб бер-гандек. Муҳитта бу тахлит ёндашуни шоир замондошлари-дан Муқимий, Фурқат, Иброт, Камий ижодларида⁹ ҳам кўриш мумкин. Улар назарда тутган масала кўзда тутилган даврнинг ижтимоий-сиёсий аҳволидан огоҳ замондошларимизга маъ-лум ва бу жиҳатдан шоир ҳақ эди.

"Мулабачча" мақсадини шундай баён қилади:

"Беш-олми калима баҳс-мунозара шеърларидан шобитим;

рўбару бўлолмай, ҳайрон бўлуб, охири ўйларимки, Тошканди

ҳаводис номасига ёздурсам..."

Остига чизилган сўзларга эътибор қйлан ҳолда мазкур

"мунозара"га назар солишда давом этамиз:

нинг ҳақиқий ҳимоячиси бўлган Остроумов"нинг "Ўзбек ҳақиқати тақдир тарихида ўта реакцион роль ўйнаган"лиги, "Туркистон зиёлиларини ўз атрофига жамлаб, уларнинг "жилов-нинг"ни ўз қўлига олмақчи бўлганлиги, бу орқали Россиянинг сиёсатини Туркистонга янада кенгрок, кучлироқ ёйишга интилаган"лиги ва "унинг кирдикорлари ҳақида" чет эллик ва маҳаллий муаллифлар тўхталиб ўтган (қ.: И.Балдауф. XX аср ўзбек адабиётига чизилар. 17-20-бетлар; У.Долматов. Исҳоқхон Ибрат, 23-бет; А.Жалолов, Х.Ўзганбоев. Ўзбек матрифтарларлик адабиётининг тараққиётида вақтга матбуотнинг ўрни. -Т.: Фан, 1993. 35-бет; Б.Қосимов, Р.Жавҳарова. Дин ва дунёни ушлаган шоир // Сидқий Хондайлик, 17-бет). Мисол учун "Туркистон ўлкаси тубжой аҳолиси маорифига қарашлардаги беқарорлик" номли ан хронологик маълумотномасида Н.Остроумовнинг бу борадаги фикрлари акс этган (қ.: Ислом икки ўт орасида. -Т.: Монополияхр, 1992. 11-16-бетлар).

"Шоирларга, масалан, Огаҳий, Муқимий, Ҳазиний, Мухайбирга бағишланган мақолаларда уларнинг ҳаёти ва ижодини туркистонда айрим маълумотлар бериларди. Бундай мақоалар авторининг дунёқарашини савиясида ёзилар эди. Юқори табақа нақиллари газета (ТВГ - О.Ж.) саҳифаларида ҳам илгори шоирларни танқид қилар эдилар".⁴⁸

Мазкур газета ўз даврида айрим маърифий-маданий янгиликларини амалга оширган бўлса-да, асос эътибори ила мустамлака мафкурасига хос "бир томонлама сиёсат олиб борди"⁴⁹. Туркистон халқларининг ҳар қандай миллий-маънавий кўринишини, энг муҳими кўтарилишини юқоридагидек "тергаб" турарди.⁵⁰

Шу тариқа, мустамлакачи кучлар ўз матбуоти воситасида, халқимизга ёт гоя ва мафкуранинг табиғига ҳаракат қилиб, энг дахшатлиси фикр қарамлиги, тафаккур қўлигини⁵¹ бар-но тинишга киришган даврда "билиб-билмай" унга хизмат қилган юқоридагидай "мунаққидлар" бўлганлиги аччиқ бўлса-да, ҳақиқат.

Аммо, тақдир азададаги ҳақ ҳукм албатта рўй беради!.. Ҳатто, танқид қилиб ёзилган ушбу мақоланинг ўзида ҳам уша даврда Ҳазиний шахси ва ижодининг халқ томонидан қанчалик юксак қадрлангани эътироф этилмасдан қолмаган.

Ҳазиний ижодида нисбатан ижобий муносабатини мусаввалла-ма-мажмуасидан⁵² ҳам кўриш мумкин.

"Шариат ҳимоячиси" сифатидаги номаълум танқидчи давом этади: "...Ва "шароити ошкор ўлди" дебсиз; қайда-Чорсу-да (марказда дейилмоқчи - О.Ж.) хамр ичиб ва зино қилиб юрулбдур; ҳар қандоқ хилофи шаръий бўлса ҳам ёшуруб қилурлар..."

Ажабо, "хилофи шаръий"ни "мулабачча" бу ошкор эмас, "ёшуруб" қилиш мумкин демоқдами? Бу лантиқсиз мақсад-ни билиш қийин. Ҳатто, шоирни "ашулага муносиб шеър айт"ти дея, "гуноҳкорлик"да айблаб, қўшқининг "харом"лигини таъкидлайди.

Бу сўнгги масала хусусида ўз вақтида кўп бора тўхтанилгани боис, нақибандия тариқатининг намоёндаларидан Маҳдуми Аъзам Аҳмад Хожатий Даҳбедий-Қосонийнинг "Рисолаи самъийя" асаридан бир иқтибос келтириш билан чекла-намиз: "Билгил, эй дарвеш, инсон руҳоният қайси бири қолиб келса, таркиб тошандир: бу икки сифатдан қайси бири қолиб келса, инсон ушанга тобеъ ва мойил бўлиб кетаверади. Мусиқа эса, "аҳууллоҳ" (тариқат аҳли) учун лозим ва лойиқ бир сифатдир. Ёқимли савтлар Ҳақ таолонинг ўз бандаларига бўлган хитобидур. Бинобарин, инсоннинг ёқимли куйи ва овозларини эшитганда руҳоният томони қолиб келса, демек у Ҳақ таолога муқарраб (яқин) бўлиш томонига ўтган бўлади".⁵³

"Наманганлик мулабачча" - "мунаққид"нинг мақоласида-ги фикрлар юқорида келтирилган каби бир неча заиф ва асоссиз даъволардан иборат.

Ушбу даъволарга Ҳазинийнинг бирор чиккип қилганлиги маълум эмас. Аммо идавога тўғ жавоб тарздаги ушбу байти ўринли:

Бу олам халқига ҳар ким насиҳат қилса, ёқмайдур,

Неча бематъилар айшур: "Ҳазинийнинг мазоси йўқ".

Халқ ва унинг зиёлилари томонидан, аниқ ҳақиқатни сўзлаб, эзгулик сари қорлаган Ҳазиний туранинг эъзозланиши ҳамда хурмат эътиборининг ошиб бориши уша вақтда айримларга ёқмас эди. Цензор ва миссионер Н.П.Остроумов муҳаррирлигидаги ТВГ эса, албатта зикр этилгандек мақола ва чиккишларга ҳайрихоҳлик қилиб, раббатлантирган.

Бир неча тадқиқотларда "Россия империяси мақсадалари-

Балки, айнан шу жиҳат мақола муаллифи ва уни уюштирган кимсаларнинг нашига теккан бўлса, эҳтимол...

Қайюмий домумло таърифи билан айтганда: "...ниҳоят, ҳаётда етук бир шайх ва шоир бўлиб таъинланган" Зиёвуддинхон халқнинг юксак эҳтиромига сазовор бўлди. Унинг ирфони ва бунинг илҳомида яратилган асарлари эса жуда кўплаб муҳлис ортирди.

"Инсон гўзаллиги ва ишқ-муҳаббатни улуғлаш, исломий иймон-этиқод ва покдомонлигини тарғиб этиш, тоат-ибодат ва одоб-ахлоққа, сабр-қаноат ва меҳр-муҳаббатга даъват. Ҳазиний асарларида етакчи мавзу сифатида бадий юксак ифодасини топади. Шоир инсон қадр-қимматини шарафли деб билади, унга абадий бахт-саодат тилайди:

- Бу жаҳонга ким келибдур-бўлмасун бахти қаро!..

Шоирнинг шеърияти худди шу фазилатлари билан кенг омма дилига йўл топан"²³ - дея, ҳақли таъкидлаган эди марҳум адабиётшунос олим, проф. А.Абдуғафуров.

...

Шайх ва шоир Ҳазиний биографиясини тиклашда албатта юқорида келтирилган ёзма маълумот, факт ва хотира-ҳикоялар манба вазифасини ўтаб, унинг ҳаётига оид айрим лавҳаларни ёритиш имконини беради. Шоирнинг тўла илмий таржимаи ҳолини тузиш қийин бўлса-да, Зиёвуддинхон Ҳазиний ҳақида оз маълумотлар етиб келгани ҳолда, ушбу унинг ҳаёти ва шахсияти тўғрисида маълум тасаввур берувчи илк тадқиқот натижасидир. Келгусида бу каби тадқиқотларнинг сираси янада кўпаяди, деган умиддамиз.

ҲАЗИНИЙ АСАРЛАРИНИНГ МАНБАЛАРИ, МАТНИ ВА УЛАРНИНГ ТАЛҚИНИ

Ўз даврида "шоири оташзабон" номини олган Ҳазиний Хуқандий шеърлари кўплаб манбалар - қўлёзма ва тошбосмалардир. Тадқиқот давомида маълум бўлган шоир асарларининг ўғитига яқин қўлёзма манбаларини қуйидагича тасниф этидик:

1. Баёллар - буларга фақат, турли даврларга мансуб ўзбек ва форс тилларида ёзилган муштаназ адабий жанрларгаги (газал

- 26 -

муриббат, мухаммас, мусаддас, маснавий, қитъа, рубойи, муаммо каби) асарларига кўчирилган манбалар киради.

2. Мажмуалар - бу манбалар таркибида ҳам юқорида (яъни, баёллар)ги шеър намуналари кўчирилиши билан бирга алоҳида мазмун ва моҳиятга эга асарлар ҳам учрайди:

а) ҳалқ оғзаки ижодиға оид асарлар мавжуд манбалар²⁴;

б) диний руҳдаги асарлар мавжуд манбалар²⁵;

в) бир муаллифнинг алоҳида ёки кўпгина асарлари ёхуа дониш кўчирилган манбалар²⁶;

г) умумо яқин мавзуда, бир мақсадда йиғилган шеърний асарлар манбаси²⁷.

3. Мусаллаҳалар - бу манбалар таркиби эса бир муаллифнинг қорамалалари ёки ёзув машқларидаш иборат; бунда қотиб-шоир ўз шеърлари билан бир қаторда бошқа ижодкорларнинг асарларидаш намуналарни кўчирган бўлиши мумкин²⁸.

4. Тўдаларлар - ушбу манбаларда ҳам шеърлар кўчирилган бўлиб, турли пароканда саҳифалар ёки мажмуа - баёлларнинг жузъанй бўлакларидаш иборатдир. Уларнинг ҳажми бир неча саҳифалардангина таркиб топагани учун алоҳида мажмуа ёки баёллар даражасида эмас²⁹.

Тадқиқот доирасига тортилган назкур манбаларнинг асосий қисми илк маротаба илмий муомалага киритилмаётгани (ҳамда аниқдан маълум бўлган баёлларининг эса тўлдирилган ҳолда янада атрофлича тавсифланаётгани) ва уларнинг илмий-адабий аҳамиятининг кенг қўламлиги билан ажралиб туради. Зиёвуддинхон Ҳазиний ижодий меросини ўзида жам этган қўлёзма манбалар таснифи ва тавсифи юзасидан шуни айтиш мумкинки, уларнинг тарқалиш доираси кенг. Бу, албатта, шоир номининг машҳурлиги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бир неча тарафлардан тадқиқ этилиши илмий жиҳатдан аҳамиятли ва қизиқарли маълумот-фактларни келтириб чиқарганини айтиш лозим. Ижодкор асарининг манба сифатидаги аҳамияти маълум. Айниқса, қўлёзма баёлларнинг адабий манба тарикасидаги талқини ҳақида устоз олимлар тарафидан қимматли фикрлар билдирилган³⁰. Манбалар, аввало, уларни даҳадор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, ажҳуларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий метёр нормаларини билишимизда муҳимдир.

Тавсифланган қўлэмалар Ҳазиний ижодини акс эттирган адабий манба сифатидагина таҳлиа доирасига тортлади. Уларнинг илмий аҳамияти билан бирга, адабий-маърифий қўламини илк дафъа тадқиқ этилиб, таққин этилмоқда. Бунда қуйидаги жиҳатлар диққатимизни жалб этади:

а) Тадқиқот жараёнида кўра билганимиз XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлэзма баёлларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

б) асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

в) манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги.

Ўз навбатида бу — ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражаси, ижодкорларнинг наъқеи ва ўрин, котибларнинг асар ва матнга муносабатини аён этади.

Ҳазиний шеърлари ўрин олган қўлэмаларда асосан қуйидаги мутафаккир шоирларнинг асарлари мавжуд:

1. Ўтмишда ўтган — туркийзабон ижодкорлардан: Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Ғузулий, Машраб, Сўфи Оллоёр, Хувайдо, Амирий, Маъжуб, Азимий, Хўқандий, Ғаззий, Ғозий, Адо, Хижаат ва бошқ.; форсийзабон ижодкорлардан: Саъдий Шерозий, Жаломиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бедил, Қамол Хўжандий, Соиб, Саййдо, Зебунисо, Имло (ҳазрати Имлон Бухорий) ва бошқ.;

2. Замондош ижодкорлардан:

Муқимий, Ғурқат, Муҳйи, Завқий, Қорий, Тажаллий, Рोजий, Камий, Маҳжур, Насимий, Нодим, Зорий, Шавкат, Хислат, Муҳаййир ва бошқ.

Баъзи қўлэмаларда Ҳазиний шеърлари баёз ёки мажмуада етакчи ўрнида бўлиб, бундан баёзнавис-котиб асосан Ҳазиний асарларини тўплашни кўзда тутганиги сезилади ва бу манбаларни шартли равишда Ҳазиний баёллари дея номлашнинг ўринли тоддиқ (ушбу фаса охири).

Айрим манбаларда эса бошқа ижодкорлар қатори Ҳазиний шеърларининг сони — биттадан ўптагача (баъзан ундан ҳам ортиқроқ) келтирилган. Яна баъзи манбаларни эса фақат

Ҳазиний асарлари ва унинг ғазалларига бошқа шоирлар томонидан қилинган муҳаммаслардан ташкиа топганигини ҳам курамиз (ХУМдаги тўплам). Котибларнинг дунёқараш ва руҳий оламидан келиб чиқиб; ёки қўлэзма буюртмачисининг истагига кўра тузилган, (Ҳазиний шеърлари киритилган.) қўлэмаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Диний-тасаввуфий (орифона) мавзудаги асарлар салмоқан ўринда бўлган манбалар⁶¹;

2. Лирик ва ижтимоий (дуневий) мавзудаги асарлар кўпчилигини ташкиа қилган манбалар⁶².

Маъжур таснифлаш нисбий бўлиб, ўтмишда котиблар буюрмиши кўзда тутилганлар. Биз эса фақат, икки йўналишдаги асарларнинг манбаларда оз ёки кўпчилиги (сонига) қараб ажратдик. Фикримиз аслиан сифатида, биринчи тоифага мансуб айрим⁶³ манбаларни олганимизда, уларда Ҳазинийнинг қўлэзма асарлари руҳига мувофиқ тарздаги Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хувайдо, Маъжуб, Азимий, Қорий каби ижодкорларнинг ҳам бир қанча шеърларини кўриш мумкин.

Баъзи қўлэмалар котиби Ҳазиний ғазалларига боғланган ўта шоирларнинг тахнисларини⁶⁴ албатта келтирган бўлсалар, яна бир хил манбаларда Ҳазинийга ғазалга назира ғазаларни кўриш мумкин⁶⁵.

Яна шунинг ҳам қайда этиш лозимки, баёлларнинг даярлашмаси албатта, ҳамд ва наъз руҳидаги шеърлар билан бошланади. Баъзи манбалар ҳатто ўзига хос яқунлаш раъзидаги асарлар⁶⁶ билан тутаганигини ҳам кузатамиз.

Тадқиқот доирасига тортилган қўлэмаларнинг адабий манба сифатидаги илмий аҳамияти яна шу билан боғлиқки, улар фақат Ҳазиний ижодий меросидан дарак берибгина қолмасдан, бошқа кўплаб муғтоз шоирларимиз асарларини ҳам қамраб олган. Ҳатто, баъзиларида ҳозирги кунда, нам аҳлига маълум бўлмаган асарлар ҳам учрайди.⁶⁷ Ёки, айрим баёллар номи кам маълум бўлган шоирлар ҳаёти ва ижодидан хабар берувчи ишончли манба ҳамдир. [Нисол учун, шоир Зорий шеърларидан намуналарни ҚАМ фонди (№р-27, р-672, р-674) қўлэмаларида кўриш мумкин. 27 рақамли қўлэзма-нинг 16-парагида котибнинг шундан қайди бор: "1328нчи йилда раъмон оидини ўн бешта душанба кунн Усмонхожа энгон ҳиж-

1. Найлайин, оху фиғон этмоқдин ўзга чора йўқ,
То, Ҳазиний, битмасам васфиға девон ўхшамас.
2. Табиъи ноқис, ақли кўтаҳдур Ҳазиний дунтабъ,
Бўйла идроку фаросат бирла девоним қалай.

Ронт камтарона ва хокисорлик билан битилган юқоридаги байтда шоир ўз девонига ўқувчи баҳосини истайди. Аммо, зикр этилган девон шоир вафотидан сўнг, аниқроғи 1939 йилда, пуқолган. [Шоирнинг кенжа фарзанди Сотибодихон отанинг таъкидлашича, тилла суви юритилиб, зийнатланган Ҳазинийнинг ягона нусхадаги девони катта ўғли Амакихон эшонда сақланган. 1939 йил Даштмозор (Катта Кенағасининг шимоли-шарқидagi дашт қишлоқ)да Амакихон имомлик қилгани учун қатагон қурбони бўлади. Шунда девон ҳам йўқолган. Уни қидириш ишлари самара берганича йўқ. Бу ҳақда ф.ф.н И.Ос-тонақул ҳам тўхталган (*Авлиёлар султони*, 161-бет).]

Мазкур девоннинг лоақал, кейинчалик кўчириб олинган, бирор нусхаси ҳам топилмаганига сабабли шоир асарларининг манбан сифатида, аввало, бошқа қўлёзмалар, сўнгра босма нусхаларга таянади.

Биантганидек, янги манбаларнинг аниқланиши, шеърлар матнини қиёсан солиштиришга ва келажақда Ҳазиний асарларининг йиғма илмий-қийсий матнини яратинга эҳтиёж туғдиради. Шоир адабий меросининг айрим матн масалаларининг эса қуйидаги тарзда белгилади:

Биринчи навбатда, янги аниқланган Ҳазиний шеърлари, қўлёзмалардан шоир ижодиға мансуб маълум бўлмаган шеърларнинг аниқланиши мўҳимдир. Ушбу 1000 мисра атрофидаги шеър, аввалроқ амалга оширилган нашр - "Девон" - дан ўрин олмаган [қ.: Ҳазиний. Девон. 1999. 9 б.т. Мазкур нашр ҚАМ фондига оид баъзи қўлёзма ва "Баёзи Ҳазиний" - лар асосида тартиб берилиб, шоирнинг 2.700 мисра атрофида шеърларини жам этган]. Бу янги аниқланган асарлар - газал, мураббаъ, мухаммас ва мусаддаслардан иборат бўлиб, ранг-баранг мавзулардир. Нафақат, тасаввуф руҳидаги, балки лирик, ноқимоний ва ҳағто ҳажвий шеърларни ҳам учратиш мумкин. Мисол учун, ҚАМ фонди 45 рақамли қўлёзмада берилган:

Паҳлавон, бир туғра дафқаш, хира берафтор отинг,
Бир нафас миндум, зериктурди, қилиб безор отинг -

рат қилишди". Фикримизча, "ҳижрат қилишди" - "бу лунёдан кўчмоқ" маъносида бўлиб, бунда шоир Усмонхожа Зорийнинг вафот санаси кўзда тутилмоқда. Чунки, баёининг шу ва аввалги саҳифаларида Зорий қаламига мансуб бир неча шеър кўчирилган. Ҳиж. 1328 йил рамазон ойининг 15-куни эса, милодий ҳисоб бўйича 1910 йил 20 октябр кунига тўғри келади. Бу эса, 1834 йил туғилган шоир Зорий Хўқандийнинг нафақат вафот санаси балки кунига ҳам аниқлик киритади.]

Шу ўринда Ҳазиний шеърларини кўчирган қўлёзма котибларини ҳам алоҳида айтиб ўтиш керак. Улар Мўлла Абду-салом Умаржон, Мухаммад Юнус котиб, Мўлла Назиржон котиб, Абдуллажон Насимий Хўқандий, Чархий Хўқандий ва яна, манбаларда зикр этилмагани боис, бизга номлари маълум бўлмаган котиблар. Улар шоир Ҳазиний ижодий меросини бизгача етиб келишида беқийс хизмат қилганлар; ай-никаса, Ўзбекистон халқ шоири, моҳир хаттот Асқарали Ҳамроали ўғли Чархий (1900-1979) номини таъкидлаш лозим.

Кўпгина қўлёзмаларнинг котиблари Ҳазинийга жуда хурмат билан ёндошганлар. Буни битикларидан ҳам билса бўлади. Шоир асарларига "Ҳазиний тўрам", "Ҳазиний тўра" ёки "Ғазали эшон Ҳазиний" дея сарлавҳалар қўйилган⁶⁰.

Адабий манба сифатида талқин этганимиз мазкур қўлёзма баёз, мажмуа ва тўпلامлар асосан Қўқон ҳамда Тошкент баёзчилик мактабига хос бўлиб, уларни зикр этилган масалалардан ўзгача тарзда ҳам ўрганиш мумкин. Биз Ҳазиний тўра асарларининг улардаги ўрнига кўра тадқиқ этдик, холос.

Ижодкор асарларининг матни билан боғлиқ масалалар ҳам адабийшунослигимиз учун жуда муҳим. Хусусан, Ҳазиний Хўқандий ижоди акс этган манбаларни ўрганиш ва талқин этиш жараёнида, улардаги шоир асарлари матнини ҳозирлаш ишларига доимо бош вазифа сифатида қарайди. Бу ишда қийинчилик туғдирган айрим жиҳатларга бироз тўхталмоқчимиз.

Маълумки, мумтоз шоирларимиз томонидан тузилган девон улар адабий меросини ўрганишда бирамчи манбадир. Зиёвулдинхон Ҳазиний ҳам девон соҳиби эканлиги тўғрисидаги маълумотлар мавжуд. Шоирнинг ўзи ҳам айрим газалларида шуна ишорат қилади:

матлағли юмористик ғазалдан Ҳазинийнинг замондоши Мүқимий (1850-1903) етакчилик қилган уша даврга хос ҳажвий шеърят мактабининг⁶⁰ таъсири сезилиб туради. Инчунин, бу шеър бошқа манбаларда учрамайди. Худди шунингдек, соф лирик мазмундаги: "Эй кўнгул, нўш айлабон бир жом даврон иккимиз...", дея бошланувчи мухаммас (А фонд, №р-11286, 59^с варақ), "Ишқи Лайли била Мажнун айлади девоналиг..." мисраси билан бошланувчи ирфоний ғазал (В фонд, №р-2572, 78^с-79^с варақ); "Кишининг дарди бор эрса қилур оҳи самар пайдо..." сатри билан бошланувчи ғазал (Абдуллажон Насимий мусавваси, 28^с варақ) ва яна айрим шеърлар айнан бир манбагагина хослиги билан ажралиб туради.

Бир неча янги аниқланган шеърлар матни эса икки, баъзи ҳолларда уч манбада ҳам учрайди. Мисол учун: "Сабо арзимни еткурғил ёри жонимга албаша..." дея бошланувчи ғазал⁶¹; "Оламни кезиб дилбарни раъночасин кўрмадим..." дея бошланувчи ғазал иккитадан қўлёзмада бўлса⁶², "Худоё баҳаққи Сафлю Халил..." сатри билан бошланувчи ғазал эса уч манбада⁶³ мавжуд. Албатта, бу янги топилмалар шоир ижодини тўлароқ тасаввур этишимизда катта аҳамият касб этади. (Манбалардан кейинчалик аниқлашган Ҳазинийнинг эълон қилинмаган шеърларини келгусидаги шоир асарлари нашрида беришга ҳаракат қиламиз.)

Иккинчи масала ҳам биринчисига узвий боғлиқ бўлиб, шоир шеърларининг манбалардаги тартиби, бир манбага хослик ва такрорийлигидир. Аввало, Ҳазиний шеърларининг манбалардаги тартибини мазкур қўлёзмалар мисолида кўрсат.

Айтайлик, 150 варақдан иборат В фонддаги 1502 рақамли мажмуада Ҳазиний шеърлари 4^с варақдан 147^с вараққача, оралтиб бошқа шоирлар шеърлари билан биргаликда берилган. Шоир шеърлари энг кўп бўлган, 83 варақли Ҳазиний баёзи (ҚАМ фонд, №р-674) да эса унинг асарлари зич жойлашган (11^с дан 65^с вараққача)дир. Ёки, В фонддаги мажмуа (№р-2572) нинг 58^с варақдан деярли охири (85^с варақ)га қадар Ҳазиний шеърлари кўчирилганини кузатиш мумкин.

Ҳазиний асарларининг айримлари фақат бир манбадан ўрип олган.⁶⁴

Шоирнинг баъзи асарлари эса бир неча; ва яна бир тонфа

шеърлари борки, деярли барча қўлёзмаларда кўриш мумкин. "Кошки", "Тонг олқунча", "Толар", "Қадрини", "Ҳижрат қил" радибли ғазал ва мухаммаслар шулар жумласидан. Буни, албатта, ижодкор асарларининг машхуралиги билан боғлаш тўғри бўлади.

Яна бир қизиқ ҳолат, бир қўлёзманинг ўзида бир ёки бир неча шеърнинг айнан такрорий кўчирилиши. [Ушбун ияққолроқ ҚАМ фонддаги 672 ва 674 рақамли манбаларда кўриш мумкин. Мисол учун: "Хуш келдингиз" радибли ғазал битта қўлёзмада уч бор турли саҳифаларда: "Кошки", "Боис" ва "Ушумма" радибли ғазаллар эса икки мартадан кўчирилган.] Фикримизча, бу каби такрорийликларга сабаб, котиб Ҳазиний асарларини оралиқли мўдат давомида йнгирб бориб, қўлга тушганини эса кўчириб қўйверган кўринади. Бу эса манбани тартибловчи котиб шоир шеърларини бир эмас, бир неча манбадан олганлигини ойдинлаштиради.

Ва ниҳоят, учинчи масала, матнуносликнинг асос масалаларидан бўлган, шеърларнинг манбалараро матний фарқлари.

Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, Ҳазиний шеърлари матнини қўлёзма манбалараро қиёслашдан ташқари, кейин аниқланган шеърларни, "Девон" (-Т., 1999) варианты билан ҳам солиштириб борилади. Негати, шоир асарларининг (ҳозирча) сўнги ва нисбатан тўлиқ наشري ушбудир. Шунингдек, мазкур дастлабки нашрий тажриба бўлгани учун, унинг камчиликларини ҳам аниқлаб боришга, келгусида шоир асарларининг йнрма илмий қиёсий матнини тузишда аҳамият касб этади.

Ҳазиний шеърларининг манбалардаги матнини ўзаро қиёслаш давомида қўйидаги жиҳатлар юзага чиқди: а) Шеърлар антрасининг манбаларда ортиқ ёки кам келиши; б) Вариантларнинг

Қўйида ўрнақлар мисолида кўришимиз мумкин:

а) "Девон" да "Бир келсангиз" радибли ғазал 7 байт, "Хуш келдингиз" радибли ғазал 6 байт, ҚАМ фонд (№р-672) мажмуада эса уларнинг ҳар иккиси ҳам бир байт ортиқ кўчирилган. Ёки, "Мане Мажнун ҳамша ёр учун хунобалар юптум..." дан бошланувчи ғазал 7 байт. В фонддаги (№р-1502) мажмуада бу ғазал 9 байт. Яна шу манбанинг 56^с-57^с варақлари на А.Моддинов кутубхонасидаги тўпламда: "Икки оламда эрур-

Қочуси бошинга мушкил пушса, сандин бевафо,
Сан учун ул бевафо уфат қилурму жон фида,
Дўст қадрин билмавай бошига пушмасдин боло,
Қари-ю аъмо бўлиб, билгай асони қадрини...

қўлзмада эса:

Дўслу душман, хешким бегона, хоҳи ошно,
Қочуси бошинга ... пушса, сандин бевафо,
Сан учун ул бевафо уфат қилур жонин фида,
Токи ҳижронлик, давосиз дарда бўлса мушкало,
Пир ё аъмо, осий билмас асони қадрини...

Қўриниб турибдики, иккала бандда ҳам матний тафавутлар мавжуд. Д.вариантнинг биринчи мисрасидаги "ҳар киши" жумласи, қўлзмада "хешким" ("қариндош ҳам" маъносига) бўлиб, диққат этилса, кейинги вариант мазмунга уйғун. Иккинчи мисрадаги "мушкил" сўзи қўлзма вариантыда тушиб қолган. Учинчи мисрада эса бир неча сўзлар алмашган, шу билан мазмуний ифода кучайган.

Д.138 : - Сан учун ул бевафо уфат қилурму жон фида...

Қўлзма: - Сан учун ул бевафо уфат қилур жонин фида...
Мазкур сатрларнинг ҳар иккиси ҳам ўз ўрнида мазмунли. Аслида, қўлзма вариантыда сатр шеър матни ва умумий мазмунга уйғунроқдир. Чунки мазмунан қаралганда, уфат (дўст, ўртоқ)нинг бегаразига аўсти учун фидокорлик қила олгани мумкин — дейилса; иккинчидан, "бевафо" сўзи бундан олдинги (иккинчи) мисрада қўфия тарзида қўлланилган. Бир сўзни "этиборсиз" ҳолда бир неча бор ёзиш, шонлардан ҳам кўра кўпроқ, қўлзма котибларининг иш жараёнига хосдир.

Сўнги 4- ва 5- мисралар эса анчагина фарқ қилади:

Д.138да: Дўст қадрин билмавай бошига пушмасдин боло,

Қари-ю аъмо бўлиб, билгай асони қадрини...

Қўлзмада: Токи ҳижронлик, давосиз дарда бўлса мушкало,

Пир ё аъмо, осий билмас асони қадрини...

Иккала вариант ҳам ўз бандида ўринли. Қийин матн ҳосил этишда эса мазмунан тегинроқ ҳамда бадий гўзалроқ ифода этилган қўлзма матн маъқулдир. Фикримизнинг тўла асоси учун қуйида бир ғазалнинг икки вариантыни ўзаро муқояса-сини келтирамиз.

сиз осийларга раҳнамо..." мисраси билан бошланувчи муҳаммас 6 банд, "Девон"да у 3 банд ҳолос (Д.118).

Баъзи манбалардаги шеърлар эса аксинча, "Девон"дагидан кам. Масалан: ДАМ архивдаги баёда ва "Баёзи Ҳазиний" сўнги наشريда "Ғалал" рафидли ғазал матнида бир байт етишмайд (Д.40 да 7 байт). Умумий ҳисобда, тадқиқот давомида зикр этилган манбаларда, "Девон"дагидан тўлиқроқ бўлган ўнга яқин шеърлар матни аниқланди.

б) Ижодкор асарларнинг матнларидаги фарқликлар, яъни вариантлик - манба қанчалик кўп бўлса шунча ортаверади. Айниқса, бу Ҳазиний шеърлари мисолида яққол кўзга ташланган. Матний фарқлар эса, албатта, тадқиқ этилаётган манбаларнинг бир неча котиб томонидан, турли вақтларда кўчирилганлиги билан узвий боғлиқ.

Биринчи ғалдаги назифа, муаллиф варианты (ёки энг камида шунга яқин матни) ўқувчига етказишдир. Шу орқалигина ижодкор дунёси ва тимсоли ёрқинроқ намоён бўлади. Ўқилиши қийин бўлган ёки турли манбаларда бир неча вариантда учрайдиган сўзларга аҳт келинганда илмий асосланган усулларга таянилади. Атоқли матишунос П.Шамсиев таъбири билан айтганда: "Бирор тортишувли у ёки бу сўзнинг ва баъзан бутун мисраларнинг авторники эканлигини аниқлашда биз фақат текстологик тадқиқот нуктаи назаридан ёки турли қўлзмаларни таққослаш билан чекланмасдан, мантикий фикрдан келиб чиқиб ёндашиш" ⁷⁴. Умуман олганда, кўп вариантлик мумтоз адабиёт намоёндалари адабий мероси манбаларини ўрганиш жараёнида учрайдиган ҳолисасидир ⁷⁵.

Ҳазиний асарларидаги манбаларро фарқликлар яна, бир шеърнинг бирор мисрасидаги айрим сўзларда, бир неча байт ёки бандларда, баъзан бутун асар матнида ҳам учрайди. Масалан, Камий ва Шеванинг Ҳазиний "Ё ҳаёт ан-набий" рафидли ғазалига муҳаммаслари "Баёзи Ҳазиний — 1329"дан ўрин олган. Бирок, бу тахмислар мазкур ғазалнинг икки хил вариантыга боғланган ⁷⁶. Ёки, "Қадрини" рафидли муҳаммас матнидан намунани "Девон" (Д) ва қўлзма (В фонд, №р-2492 243^а варақ)даги варианты билан ўзаро қиёсмасак.

Муҳаммаснинг учинчи банди Д.138 да шундай:

Дўслу душман, ҳар киши, бегона, хоҳи ошно,

1. Келмагай, эй дилрабо, оламда монандинг санинг;
Бўлмагай албатта боз оламда монандинг санинг.
2. Сўзлари дурдонадур, ҳам тўйийи ширинмақол,
Содиқи аҳду вафо оламда монандинг санинг.
3. Юсуфи барно ўлуб, бир кўрмади дийдорини,
Ул экан рўйи жило оламда монандинг санинг.
4. Мулку ашёддин гирифтори кечурган ким эрур?
Сан каби, эй маҳлиқо, оламда монандинг санинг.
5. Шайх Санъонниқ, қилган дўхтари тарсо эди,
Эпти расво эл аро оламда монандинг санинг.
6. Кимни ким эпти бу дунёда манингдек шармсор?
Ўйлагил, эй ошно, оламда монандинг санинг.
7. Кимки ёрда сунди ул, сунди "қасамно" да манго,
Қилмагай мундоқ жафо оламда монандинг санинг.
8. Вомиқу Мажнун фироқиди, Ҳазиний, бу иков,
Қолди кўп кулфат аро оламда монандинг санинг.

II вариант — А.Насимий мусаввадаси 61-⁶² ҲАҶАК:

1. Келмагай, эй дилрабо, оламда монандинг сени,
Келмагай, албатта бо(з), оламда монандинг сени.
 2. Юсуфи барно ўлубдур, кўрсам гар дийдорини,
Бул экан рўйи жило оламда монандинг сени.
 3. Холиқим берди хабар: "Увфи би аҳдикум" -дебон,
Содиқи аҳду вафо оламда монандинг сени.
 4. Мулки ашёддин сен учун айрилган бормукин?
Ман каби, эй маҳлиқо оламда монандинг сени.
 5. Бу жаҳонда хони монидин айри тушганимукин?
Барчадин қилган жудо оламда монандинг сени.
 6. Шайх Санъонга қилган дўхтари тарсо эди,
Эпти расво эл аро оламда монандинг сени.
 7. Чун, ёзилгон баъди азал, "наҳну қасамно" да сенга,
Айла бас, мундоқ жафо оламда монандинг сени.
 8. Кимниқ, эпти бу дунёда манингдек шармисор,
Ўйлагил эй ошно, оламда монандинг сени.
 9. Вомиқу Мажнун, Фарҳодлар, ки Ҳазиний, бу учав,
Қилди кўп кулфат анго оламда монандинг сени.
- Ушбу икки вариант сатрма-сатр қиёсланганда мисрада аро фарқлар маълум бўлади. Аввало, II вариант тўлиқроқ

бир байт ортиқ ва радийдаги шахс-сон қўшимчасида фарқ бор, ҳамда, айрим байтларнинг ўрни алмашиб келган⁷⁸. Энди нозилдаги айрим байтларга разм солайлик. I-байт II вариант-да "келмагай" сўзи икки бор қўланилган, бу жиҳатдан I вариантдаги "бўлмагай" сўзи тўғри. I вариантнинг 2-байти II вариантда 3-бўлиб келмоқда ва биринчи сатр тубдан фарқ қилади. Олдинги мисра соф лирик мазмун берса, кейингиси иккибос сифати воситасида ирфоний маъно юкламоқда. Яъни, $\text{كەلماگەي} \text{ بولماگەي}$ "аҳда вафо қилмоқ" мазмунини бўлиб, Куръони карим оғти назарда тутилмоқда⁷⁹. II вариантнинг 2-байти I вариантда учинчидир ва биринчи мисрадаги фаркка кўра, қўллама мати мазмунга мувофиқ. II вариант таркибидagi 5-байт эса кейинги вариантда йўқ. Яна, I вариантнинг 4-, 5-, 6-, 7-, 8-байтларидан кўра II вариант мисраларидаги маъно аниқроқ ва баъдий жиҳатдан пухтароқлиги сезилиб турибди. Инчунин, иккала вариантнинг ҳам еттинчи байтидаги тафовут, ёки I вариантнинг 8- ва II вариантнинг 9-байтида бу яққол кўриналди. Негатки, биринчисида Вомиқ ва Мажнуннинг африқо хусусида сўзланса, иккинчисида маъно чуқурлашиб "Вомиқу Мажнун, Фарҳод" "учав ига" "дилрабо"нинг "оламда монанди" "кўп кулфат"лар етказгани чиройли тарзда ифодаланган. Бу сўнги байт шоир бадииятидаги ўзига хос гузал ифода-ланган талмих ва ташбеҳлардан бири дейишимиз мумкин.

Агар матналарга шеър фояси ва мавзусидан келиб чиқиб диққат этилса аксар ҳолларда қўлэмалардаги вариантлар маълумлиги аниқлашади. Бу эса баъзи асарлар шоир томонидан о қайта-қайта ишланиб шу ҳол юзига келганигадан, ёки турли котибларнинг ҳар хил манбалардан, бир-бирларидан беҳабар ҳолда кўчирганликлари учун шеърларнинг бир неча вариантдаги матнаари ҳосил бўлган, деган ҳулоса келтириб чиқарилади. Бизнингча, кейинги ҳолат аниқроқдир. Шу тариқа бу турфа вариантларнинг матнаари турли манбалардан ўрин олган. (Хулдан шундай ҳолатни Муқимий асарларининг қўлэмалари мисолида ҳам кўриш мумкин.⁸⁰) Лекин қўлэмалардаги матнаар ва улардаги вариантларни ҳаммасини ҳам тўғри деб бўлмайдми. Чунки айрим манбаларда очиқ-равшан нуқсонлар мавжуд бўлиб, бунга сабаб котибларнинг бирдек маалами эмаслигидир. Ҳаттоки, айрим исмларнинг ёзилишида хатоликка йўл

қўйилган матнларни ҳам кўриш мумкин.³⁰ Фикримизча, бу каби фарқ ва вариантлик қуйдагилар билан боғлиқ:

1. Қўлёзма манбаларнинг кўпчилиги ва уларнинг ҳар хил, оралиқли мўддатларда кўчирилганлиги;
2. Қўлёзма котибларнинг турли савияда эканлиги;
3. Қўлёзмаларнинг ҳар турли сабаб ва мақсадларга кўра кўчирилганлиги (масалан: бирор шахснинг буюртмаси билан; котибнинг ўз ихтиёрига кўра; бирор ниёт ёки ғоя билан ва ҳ.к. бўлиши мумкин);
4. Шоир асарларининг асл матнига айрим сабабларга кўра ёки котиб ихтиёри билан ўзгартришлар киритилганлиги.

Ушбу жиҳатлар Ҳазиний асарларининг қўлёзмалари юзасидан қиёсий тадқиққа сабаб бўлиб, асосий илмий муаммо — шоир асарлари матнининг аслиятини аниқлашдир.

Муаллиф матни (ёки энг қадамида унга яқин матнлар) ўрин олган манбалар сифатида эса шоир асарлари энг қўп ва саводда кўчирилган, мазмунини ифода ва бадиий меъёр изчил сақланган қўлёзмаларни келтириш тўғриси бўлади. Бу каби манбаларни сиралаш ва танлаб олишда эса, шоирнинг ўттизта ва ундан ортиқ шеъри дарж этилган қўлёзмаларни ҳамда бир тошбосма "Баёзи Ҳазиний" нусхасини ҳам дохил этишни мувофиқ топади. Чунки, ушбу тўплам ҳам шоир ҳаёти ва ижоди изасидан маълумот берувчи муҳим манбалардан ҳисобланади (бу ҳақда қуйроқда тўхталамиз).

Келгуси тадқиқотларни қулайлаштириш мақсадида танланган манбаларни тартиблаш мувофиқ топилади ва у жадвал ҳолида шундай:

№	Манба ном, у сақланганлиги фонд ва рақами	Манбадаги Ҳазиний шеърларнинг сони
1.	بياض KAM, p-674	93 та
2.	مجموعه B, p-2572	50 та
3.	عبدالله جان نسيمي صوره مسي A. Madaminov kutubxonasi	48 та
4.	مجموعه KAM, p-672	46 та
5.	مجموعه B, p-1502	34 та
6.	بياض حزيني (1911 йилги босма нашри)	36 та

Бу манбалар шартли равишда Ҳазиний Хўқандий баёзлари дея номланади ва уларга шоир адабий меросининг йиғма ил-

мий-қиёсий матнни тузишда бирламчи манбалар сифатида қаралади. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, шоир Ҳазиний асарлари мавжуд қўлёзмалар фақат тавсифлари келтирилган манбалардангина иборат эмас. Излашишлар донишманд айрим манбалар (бир неча баёз)ни жуда қисқа мўддат кўриб, асосий баёзи бизга боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли батафсил тавсифини оломай қолган ҳоллар ҳам бўлганлигини эътироф этиш зарур. Бундан ташқари келгуси излашишлар давомида бошқа қўлёзма фондлар ва шахсий кутубхоналардан шоир қаламига маъсуб асарлар киритилган янги қўлёзма манбаларнинг топилиб қолишига умид қиламиз.

Шоир ижодиётининг тошбосмалардаги ўрни масаласи ҳам, шоир ҳаёти ва ижодида тааллуқли бўлган кўпгина муҳим фактларни бера оlishи билан катта аҳамият касб этади.

Ҳазиний асарларининг ўз даврида жуда машхурлиги уларни нафақат қўлёзмалардан балки, XIX аср иккинчи ярмидан эътиборан Туркистон шаҳарларига кириб кела бошлаган, матбаа нашрларидан ҳам кенг ўрин эгаллашини таъминлади. Маълумки, кўзда тутилган даврга келиб матбаачилик ўлка маданий ҳаётида муҳим янгилик бўлган эди. Кўплаб нодир ва уланган маънавий аҳамиятга эга қўлёзмалар тошбосма (типо-антропофтик) усулда кенг тарқала бошлади.

Унинг ижод намуналари ҳам босма китоблар саҳифаларидан ҳақдан равишда муқим ўрин олди. Қуйида шоир номи билан боғлиқ тошбосмалар ва улардаги шеърлар ҳамда баъзи муҳим фактик-маълумотлар ҳақида бироз тўхталмоқчимиз.

"Баёзи Ҳазиний" (кейинги ўринларда — "Б.Х.") ва бошқа тошбосма манбалардаги шоир шеърлари унинг ижодий меросини бизга қадар етиб келган узвий қисмидир. "Б.Х." тўпламларини ўрганиш натижасида уларнинг ҳар бири алоҳида нашр сифатида юзага келганига амин бўладик. Ўз даври матбаачилик талаблари ва имконияти даражасида чоп бўлган бу китоблар бир-биридан нечоғлиқ фарқ қилади, ёки бир-бирини қай даражада қайтаради, деган саволга жавоб бериш учун уларни қатъий тартибни тузиш мақсада мувофиқ, Фикримиз исботи учун "Б.Х." ларнинг жадвал шаклидаги кўринишига эътибор қилиш кифоя (иловада).

қўяди: БАЁЗИ ҲАЗИНИЙ — 1329 маъ ашъори қарибаи шу-
рон дигар ва абъти ҳаводиси зилзилаи Андижон деб.»

Яъни: "Аллоҳга ҳам бўлсинки, ушбу (кишиларга) ёқимли
(булутуви) китоб, бахт-саодатга мансуб бу файзли чоғда би-
рикиб (йирилиб) ва хурсандчилик фурсатида оташзабон шоир,
яъники ҲАЗИНИЙ тўра эшон Хўқандийнинг шеърларидан
(руе) бошқоқ тергандек (қилиб), жамъ этилади; (ҳамда) ижод
сахифасига (ижодкорлар ва адабиёт муҳлисларига) аён қилин-
ди. Негаки, ҳозирда ушбу хожа (Ҳазиний)нинг абъти Фарғона,
Тошкент ва бошқа ерларда ҳам мақбула ва севилади. Бино-
барин, табъ ва тамсил учун жаҳа қилиниб, (бу китобга) ном
қўйилди — "БАЁЗИ ҲАЗИНИЙ" ва бошқа шоирларнинг ажой-
иб шеърлари ва Андижон зилзиласи ҳодисалари (ҳақидаги)
байтлар (яъни шеърлар) — деб".

Мазкур қисқача "сўзбоши" матнидан икки муҳим жиҳат
маълум бўлади. Аввало, Ҳазиний шоир сифатида 1910 йилга-
ча, нафақат Фарғона водийси ва Тошкент, ҳатто ундан ҳам
тошқари — бутун Туркистонга машхур бўлиб, асарларини
севилиб ўқилиши билдирилган. Иккинчидан, ушбу тўплам
Ҳазиний ижодидан намуна сифатида, унинг шеърларидан
"бошқоқ тергандек" таллаб олингани таъкидланади.

"Б.Х." тўпламлари юзасидан олиб борган кузатишларимиз
натيجасида, фикримизча, шоирнинг ўзи ушбу босма баёз-
ларни жамлаш жараёнида иштирок этмаган. Унинг ихлос-
манд бўлган ноширу котибларнинг саъй-ҳаракатлари билан
нашрга тайёрланган.

"Б.Х." лар ҳақида тўхтаганда, ўз навбатида яна бир маса-
лага аниқлик киритиб ўтиш зарур. Негадир И.Остонакуладом-
ми — «"Девони Ҳазиний" китоби Тошкентда уч марта нашр
этмаган» — дея маълумот беради (Фарғоналик нарийлар, 69-бет).
Бироқ, ҳеч бир манба булдай китоб нашр бўлганигини
кўрсатмайди. Агар, мазкур муаллиф "Девон" дея "Баёзи
Ҳазиний" ларни назарда тутган бўлса, у ҳамда девон ва баёз
ўртасида катта фарқ борлигини айтиб ўтиш kifоя.

Юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу баёзларнинг ноширу
котибларининг қўлида шоир Ҳазиний девони ёки девон миқ-
дорига етмаган асарлар мажмуи бўлганида эди, албатта "Де-
вони Ҳазиний" чоп этиларди. Афсуски, нашр ишларида шо-

"Б.Х." Тошкент литографияларида 1910-1915 йиллар ора-
сида 8 мартаба босилган. Дастлабки (ва кейинги бир неча)
нашри ҳиж. 1328 (мил. 1910) йил Фулом Ҳасан Орифзонов мат-
баасида, баъзи нашрлари эса Порцев ва Лахтин матбаалари-
да амалга оширилган.

Таъкидланган манбалар нафақат шоир ижодининг, балки
ҳаётининг ҳам айрим нуқталарини ёритиши билан аҳамият
қасб этади. Чунки, улар Ҳазиний Хўқандий ҳаётлик даврида
чоп этилган бўлиб, нафақат унинг адабий мероси, балки маъ-
лум қадар муаллифнинг ўзи ҳақида ҳам маълумот берувчи
манбалар сифатида эътиборга моликдир.

Шоир ҳаёти ва ижодий фаолиятини мазкур манбалар би-
лан боғлаб ўрганиш эса у ҳақидаги ҳақиқатни ойдинлашти-
ради. Булардан шоирнинг жамиятда тутган макъеи; ўша давр
адабиёт аҳлининг унга нечоғлик муносабатда бўлганлиги ва,
ҳаттоки, ҳаётининг айрим лавҳаларини ҳам илғаб олса бўлади.
Айтиш мумкинки, бу "Б.Х." китоблари ўз даври ўзбек мат-
баачилигининг мўъжаз намунаси бўлиш билан бирга, ўзига
хос тотути ҳам эди. Негаки, унинг кетма-кет нашри тез фур-
сатларда халқ эътиборини жалб этади ва севишли китоблар-
дан бирига айланди.

Бу баёзлардан ўрин олган Ҳазинийнинг 19тадан 36тагача
шеърларининг асосий қисми тақрорий. Улар ўзаро бир-бири
асосида чоп этилган. Буни Сирожиддин Маҳдум котиблик
қилган "Б.Х." нашрларида яққолроқ кўриш мумкин.

Лекин шуни ҳам айтиш керакки, ўша давр ижодкорлари-
дан бирортасининг баёзи (ёхуа асарлар мажмуаси) бунчалик
кўп босилмаган эди. Демакки, шоир Ҳазиний асарларига эҳти-
ёж сезиларли даражада катта бўлган. Хусусан, номи зикр
этилган баёзнинг дастлабки нашрининг унвон варағидаги
ноширлар "сўзбоши"сида шундай дейилади:

«Аҳамдуллаҳ ва-а миннаки, ушбу китоби мустафоб сав-
дат инлисиб, бу овони файзқилмиронда ва замони фарҳатни-
шонда шоири оташзабон аъни Ҳазиний тўра эшон Хўқан-
дийнинг ашъорларидин хўшаччилик қилиб жамъ этиллуб, са-
фҳон ижодга намудор қилинди. Нечунким алҳол, ушбу жаноб-
нинг абъдлари Фарғона ва Тошканд ва гайри ерларга мақбула
ва маркубулур; бинобарин табъ тамсилга кўйиш қилинуб ном

ирининг ўзи иштирок этмаганлиги бунга монъелик қилган, дейиш мумкин. Ушбу тадқиқотда таъкид этилаётган "Б.Х." эса шоир ижоди юзасидан қилingan дастлабки чиқишларда "уч марта" (*Tasadduq, e Rasuluulloh*, 4-бет) кейин "тўрт" (*Ило-ҳий оятлар ва теран мисралар* // Батан. 22.VIII.1996.), "етти" (*Рухрарвар асарлар соҳиби* // Ҳазиний. *Девон*, 7-бет; *Зиёвуддин Ҳазиний ва унинг адабий мероси* // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. 3-сон.) ва ниҳоят, сўнгги тадқиқот натижаларинингизга кўра айтганимиздек, саккиз бора чоп этилган.

Бундан эса шоирнинг ўзи Тошкентга келмаган деган фикр келиб чиқмаслиги лозим. Негаки, Зиёвуддинхон Тошкент шаҳрида бир неча марта бўлганлигини баъзи хотира-хикоялар тасдиқлайди. У Тошкентнинг адабийёт ва санъат аҳли билан яқиндан алоқада бўлган. Ўз навбатида баёзларининг қотиб ва ноширлари ҳам шоир эътиборидан четда бўлмаган.

Зикр этилган кириш сўзи эса "Б.Х."нинг Орифжонов матбааси томонидан амалга оширилган 1910 йилги учала наشريда ҳам берилган.

"Б.Х." лардаги шеърлар тартиби ва сонининг деярли ўзгармай чоп этилиши, биринчидан саккизинчи (охирги) босмага, кўп ҳолда қотибнинг инон-ихтиёридан дарақ берадиган Мисол учун, 1910 йилги ilk "Б.Х."да Зиёвуддинхон туранинг шеърларидан 33 та бўлагани ҳолда, 1915 йилдаги сўнгги наширда 30 та шеъри ўрни олган. Ваҳоланки, назкур китобнинг унвон варағида:

Хурматлау муштарийларимизга муждалар ўзунки, шо алҳом баёз ("Б.Х." - О.Ж.) неча мартаба чоп бўлди; бинобарин, кўрулмагон абётларидин ёзилди, — дея таъкидланади. Бироқ, ҳудди шу баёздаги Ҳазиний шеърлари мундарижасини 1910 ёки 1911 йилги "Б.Х." билан солиштирилганда шеърлар ва уларнинг сираси деярли ўзгармай келганини кўрамиз. Демакки, қотиблик қилган Сирожиддин Маҳдум Шеван-Шавкат, Мулла Юсуфжон Рожий ва ноширлар Мирзо Аҳмад, Камий Шовий, Муҳаммад Расул, Мулла Камолбой Тошкандий ҳамда Мулла Муҳаммад Зуфар ўз ихтиёрларида бўлган қўлёзмалар асосида "Б.Х."ларга тартиб беришган.

Шоир асарлари ўз номи билан юритилган баёзларда қай-тарик ҳолда келса-да, халқ томонидан ниҳоятда ҳурмат қилин-

ган Ҳазиний ижоди китобхонлар орасида жуда машҳур ва манзур бўлди. Китоблар тез кунларда сотилиб кетар ва кейинги нашрига эҳтиёж туғилар эди.

Мисол учун, 1913 йил "Озие" матбаасида чоп бўлган "Тух-фан Шавкат-1321" тўпламининг сўнгги зълолар (реклама) саҳифасида қуйидагича номланган узун рўйхат бор: "Балдан Андижонда Мирзо Аҳмад Мирзо Карим ўғилларининг дўхона-рида янги ўз харажолари илан бослаб сотилмоқда бўлган китоблар." Ушбу рўйхатнинг бош қисмида: "Баёзи Ҳазиний + 1321чи саналик" дея алоҳида қайд этилган. Бундан эса, аввало, Ҳазиний баёзларига уч бора ноширлик қилган Мирзо Аҳмад исмли кишининг андижонлик бўлиб, катта китоб то-жир эканлиги англашилади. Ва назкур баёз ўша даврдаги унинг каби ноширу тожирларнинг эътиборида бўлганлиги ойдинлашади.

Баёзнинг қайта-қайта, бунчалик тез босилиб, кенг тарқалиб кетишига сабаблардан яна бири, ўша давр матбаа имко-ни бирданига кўп ададни кўтармаганлигидир. "Тошбосмада" босилган ҳар бир нашрнинг тиражи (адади) 500-600 нусхадан ошмаган. Камдан-кам ҳоллардагина бир нашрнинг адади 1000 нусхага борган. Хаттот томонидан ёзилиб тошқолипга ўтқа-зилган матндан муайян нусха (кўпинча 500-600 атрофида) олтигач, мати сийқаланиб ўча бошлаган. Натижада хаттот ўша матни янгидан ёзиб берган. Айрим матбааларда бир ил-нинг ўзида маълум бир асарнинг бир неча хаттот қаламида қайта-қайта босилишининг сабаби ҳам шундадир".¹¹

Бу қайта кўчиришдек заҳматли ишда, етти бора Ҳазиний баёзига ҳуснихат билан қотиблик қилган Сирожиддин Маҳ-дум (Сидқий Хондалиқий, 1884-1934) номини алоҳида таъ-кидлаш зарур.

Гарчада ушбу баёзлар сиртдан қараганда бир хилдек ту-юкса-да, аслида ҳар бирининг ўзига хослиги сингичлаб ку-ратилган сўнг маълум бўлади. Мисол тариқасида бир "Б.Х."нинг тавсифини келтирамиз:

يېش حریفی Тошканда, Порцев матбааси, 1911 йил.

Қотиб: Сирожиддин Маҳдум Шеван

Ношири: Мирзо Аҳмад бил Мирзо Карим

240 саҳифа. Ўлчови: 11x19 см.

Чироқдан наставълик хати билан кўчирилган матнлар ҳар саҳифага икки устуи ҳолида жойланган. Саҳифаларда гулли-нақшли жадваллар ишланган. Баёзнинг унвон варағига зарҳал юритилиб, катта доира ишланган. Ичига айлана ҳолида ёзилиб, марказида йирик ҳарфлар билан шоир номи таъкидланган. Ҳудудин:

"Мажмуъаи БАЁЗИ ҲАЗИНИЙ, баёзи Фурқат, баёзи Муқимий, баёзи Мавлоно Камий, баёзи Шеван, баёзи Мухлис ва абёли мутафариққа."

Олти шоирнинг баёзи ва бошқа шеърлардан ташкил топган мажмуа дейилса-да, ушбу баёз Ҳазиний тошбосма тўпламларининг энг тўлиқ нусхаси ҳисобланиб, унга шоирнинг ўғтиз олдига шеъри киритилган, холос. Улар баёзнинг илк саҳифасидан: 58-бетгача берилган. Номлари доира атрофида қайда этилган — Фурқатнинг 25та, Муқимийнинг 29та, Камийнинг 18та, Шеваннинг 22та, Мухлиснинг эса 4та шеъри мавжуд. Яна Жомий, Навоий, Фирдавсий, Нодим Намангоний, Ҳазанфар, Залилий, Хислат, Ҳожи Ҳамдам, Умид, Фузулий, Ҳувайдо, Солиҳ, Амоний Арабоний, Ваҳший каби шоирларнинг ҳам шеърлари ўрин олган.

Баёзда Ҳазиний асарлари "Ё ҳаёт ан-набий" радифли ғазал билан бошланиб, "Этма" радифли мусаддас билан тугайди. Яна, унинг ғазалларига бошқа шоирларнинг беш тахмиси ҳам шу баёздан ўрин олган. Улардан иккитаси юқорида эътироф этилган "Ё ҳаёт ан-набий" радифли ғазалга Камий ва Шеваннинг мухаммасларидир. Ҳазиний баёзларининг ўзга нашрларида эса унинг ғазалларига боғланган тахмислардан бир ёки иккитадан намуна келтирилган эди.

Зикр этилган баёзлар нашрдан нашрга ўзгариб борган. Шу тариха, улар икки йил (1910, 1911) давомида беш бора чоп этилди. Кейинги уч наشري эса 1913-1915 йиллар орасида бўлиб аввалги нусхалар асосида босилган. Лекин кейинги нашрларда негдир, Ҳазиний шеърлари китобнинг дастлабки эмас, 12-саҳифасидан бошлаб берилган.

Шу ўринда яна бир жиҳатга ҳам эътибор қаратиш лозим. "Ё.Ҳ." тўпламлари нафақат Ҳазиний Хўқандийнинг, балки ўзга муаллифлар ижодий меросидан ҳам намуналар акс эттирувчи қимматли манба вазифасини ўтайди. Масалан, маъ-

кур литографик асарлар Муқимий, Фурқат ва Камий ижоди-ни тарғиб қилувчи манбалар қаторида алоҳида санаб ўтилган⁶². Биргина 1911 йил Порцев матбаасида босилган "Ё.Ҳ."нинг ўзида турли шоирларнинг 154 шеъри берилган (бу ҳисобга муаллифи кўрсатилмаган рубоий ва фарслар киритилмади).

Таъкиқот давомида яна, "Ё.Ҳ."дан ташқари, XX аср бошларида чоп этилган йнгирмага яқин тошбосма баёзларда бошқа шоирлар билан бирга Ҳазиний асарлари ҳам ўрин олганлиги аниқланди. "Баёзи Ҳожи Собирий", "Баёзи мана гулшани аш-шор", "Девони Муқимий мана ҳажвийёл", "Тухфат ул-обидин ва анис ул-ошиқин", "Армуғони Хислат", "Баёзи янги", "Маҳбуб ул-маҳбуб" каби тўпламлар ана шулар жумласидандир.

Масалан, "Баёзи Ҳожи Собирий"да Ҳазинийнинг 13 та шеъри ўрин олган, қолган баёзларда эса иккидан ўнtagача шеърлари киритилган. Кўпгина баёзларда албатта Ҳазиний ғазалига у ёки бу шоир томонидан қилинган тахмисларни ҳам кўриш мумкин.

Ушбу босма баёзлардан бири "Армуғони Хислат" XX аср бошлари ўзбек кўшиқчилик санъати ҳақида маълумот берувчи муҳим манбалардан ҳисобланади. Маълумки, бу тўпламда Мулла Тўйчи Ҳофиз репертуаридан жой олган кўшиқлар матни ва ижро этиладиган куйларнинг номлари кўрсатилган. Унда айтилишича Ҳазинийнинг "Ё ҳаёт ан-набий" радифли ғазалига Камий (91-бет) ва Шавкат мухаммаслари (94-бет) "Хўқандис хонш" куйида; "Кел" радифли ғазалига Хислат мухаммаси эса "Дилхарош" куйи билан айтилиши таъкидланган.⁶³

Айтинг лозимки, "Ё ҳаёт ан-набий" (ғазалига мухаммас) кўшиқ ҳолида ўша даврда халқ орасида жуда машҳур бўлган. Мисол учун, атоқли адиб Ойбек "Қутлуғ қон" романидаги персонажлардан бири Фазлиадин хусусида тўхталганда, Ҳазинийнинг "Ё ҳаёт ан-набий" радифли ғазали ўша даврда машҳурлиги ҳақидаги деталдан тасвир объектида асосан фойдаланган⁶⁴. Гафур Ғулом ҳам "Шум бола" қиссасида бош қаҳрамон тилидан шундай ҳикоя қилади: "...Грамммофондан Ҳамроқула қорининг "Ё ҳаёт ан-набий" сини эшитиб, маъна-қанаб чой ича бошладим".⁶⁵

Умуман олганда, XX аср бошлари ўзбек мунтоз адабиёти-нинг атоқли намоёнаси бўлган Ҳазиний Хўқандий ижодий

меросини ўзида жам этган ёзма ёдгорликларнинг илмий аҳамияти катта. Тавсифланган баёз, мажмуа, тўплам бўлган қўлёзмаларнинг аксарияти илк бора илмий муомалага кири-тилганлиги билан ажралиб туради. Уларнинг илмий-адабий маъна сифатида алоҳида ўрганилиши ва бу манбаларнинг ин-терпретацион тадқиқи нафақат Ҳазиний ижодиёти, балки ўша давр адабиётита дахлдор кўлаб муҳим ва қизиқарли факт-ларни беради.

...

Мазкур фасл юзасидан хулоса қилиб, шунч алоҳида таъ-кидлаш керакки, шоир асарларининг манбаси ва мати муам-маларини ҳақ этиш ижодкор руҳий оламини тирафроқ ҳис этиб, ижодиётининг ғоявий хусусиятлари ҳақида мушоҳада юри-тиб, бадииятини тирафроқ каниф этиш учун муҳим омилдир.

II БОБ.

ҲАЗИНИЙ ХЎҚАНДИЙ ШЕЪРИЯТИ МУМТОЗ АДАБИЁТ МУАММОМИ?

XX асрнинг 20-30 йилларида мумтоз адабиётта бир хиллик нуқтан назари билан ёндашиш кайфияти пайдо бўлган эди. Кейинги даврларга келиб эса, бу мерос намуналарини алоҳи-да тадқиқ этишнинг мафкурага бўйсунган, қатъий илмий ус-луби юзага келди. Истиқлолга эришилгач, маънавий меросга интича ва холис илмий нуқтан назари билан қараш кун тар-тибига чиқди.

Кўп ҳолда алоҳида ижодкор ҳақида изланиш олиб бораёт-ган ёш тадқиқотчиға, ўзи ўрганаётган шоир бошқалардан инмаси билан фарқ қилади, қабиандаги саволлар берилади. Албатта, бу муҳим ва ўринли сўроқдир. Айниқса, шоир кўлаб машхур ижодкорлар этишиб чиққан у ёки бу адабий муҳитта мансуб бўлса. Айтайлик, Қўқон адабий муҳити ёҳуд Хоразм...

Мумтоз шеъриятда ўзига хос, қатъий амал қиллиниши ке-рак бўлган анъаналар мавжуд. Шунга кўра ўтмишда — Ис-лом Шарқ адабиётшунослиги бадиий асарга уч илм — илми аруз, илми қофия ва илми бадеъ асосида баҳо берган. Ава-ло, шеър у ёки бу жанр (назал, мураббаъ, мухаммас, масна-вий ва ҳ.к.) талабларига жавоб бериши ва албатта, вази ҳамда, қофия унсурлари тўла акс этиши лозим. Асарда гўзал бадиий-ят руҳур топиши эса зарур бўлган.

Ҳозирги замон ўқувчисига эса саволлар тутилади: деярли бир хил мавзулар доирасида, яна устига-устак бир хил мум-тоз шеър унсурлари ва санъатлари ёрдамида шоирлар ўзаро ўқинаш асарлар яратмаганим; ёҳуд, бир-бирларини тақрор-лаб қўймаганимилар?..

Бундай саволнинг юзага чиқиши эса табиий....

Негаки, мумтоз адабиёт даври ва муҳитидан ҳам бир аср доирасида вақт ўтди. Биз XXI асрдамыз. Ёш авлод эса шу аср фарзандларидир. Уларнинг дунёқараши ҳам, фикрий англа-ши ҳам XIX аср тугул, XX асриникидан ўзгача.

Аждодларимиз қолдирган улутвор бадият намуналари — ўлмас обидалар жаҳон адабиёти дурдоналари қаторидан муносиб ўрин олгандир. Уларни авлодларга қай тарзда етказиш ва ўргатиш керак? Юзага келаятган шундай тушунмаслик ҳолатини қай тарзда ўнглаш мумкин? Пайдо бўладиган ва бўлаётган турли саволларга қандай жавоб топилади? Фақат китобларини чоп этиб, ўқув дарсикларига жам этиш билан иш битадимиз?!

У ҳолда нега тез-тез мумтоз шоирларни, хусусан, улуф Навойини тушунмаслик ва англай олмаслик ҳақида сўзланмоқда? Хўп, ҳазрат Навоий XV аср бўлса, ҳа ана айтайлик, XIX аср шоирлари — Амирий, Нодира, Увайсий, Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқатни-чи?

Албатта, бу борада устоз адабиётшуносларимиз хизматларини аямаганлар. Оғир синовли даврда ёш тадқиқотчиларга устозларнинг яхши анъаналарини давом эттирган ҳолда, янгича дунёқараш, билим ва сабот билан кўпроқ изланиш тушади.

Мумтоз асарларнинг лугавий изоҳлари; мазмуний ва иштилоҳий шарҳлари; ранг-баранг кўриниш ва турфа туркумлар асосидаги чиройли ва сифатли наشرларнинг амалга оширилиши ўқувчи англаши учун асосий омилдир. Ана шундагина, ҳар бир мумтоз ижодкоримизнинг мероси халқимиз маънавиятида нечоғлик аҳамият касб этганлиги ва ҳозирги кун учун ҳам муҳимлиги маълум бўлади.

Келинг, масалага XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида яшаб ижод этган Ҳазиний Хўқандий ижоди мисолида жавоб излайлик. Ҳазиний тўра айтиш мумкинки, энг сўнгги мумтоз ва, шунингдек, сўфий шоирларимиздан. У яшаган давр мураккаб, зиддиятли бўлиш билан бирга шоирлари ҳам кўп давр эди. Биргина шоирнинг ватани — Қўқоннинг ўзида Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Муҳсиний, Муҳаййир, Нисбатий каби ўнлаб эл тан олган қалам аҳли яшаган.

Хўш, Ҳазиний ижоди кўп сонли ҳаммасаларидан нимаси билан фарқ қилади? У ҳам орифона мазмунда ва панд-ахлоқ мавзuida ўлмас қадриятларни тараннум этган, абадий гўзаллик намунаси — инсонни асдаган, олиқ сифатида ёр ситаму хижронидан куйинган... Лекин ушбуларни қандай

ифодалаган, бу мавзулар унинг қаламида қай даражада акс этган, қандай йўсинда шоир меънагини кўрсатган?...

Мумтоз адабиёт намунадаларининг ижодларидаги мавзулар ўхшашлиги улар бир хил асарлар ёзганлигидан эмас, бир хил мавзуда турлича мазмун ва бадиятта эга асарлар битилганлидан далолатдир. Қолган гап, буни илму тафаккур воқеаси ила илғай билишда бўлиб, суҳбатимизнинг давоми ана шу ҳақда...

АБАДИЙ MAVZUЛАРНИНГ АДАБИЙ ТАЛҚИНИ

Маълумки, ҳар қандай ижод намунасининг у ёки бу даражада гоёси ва бадий шукӯҳи мавжуд. Бадий асар гоёси муаллифнинг замонасига, ижтимоий мавқеига, бормик ҳақидаги тушунчасига ва, албатта, истеъдодига боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўқувчи асар билан танишиш давомида муаллиф мақорати акс этган бадиятдан завқланса, олға сурилаятган фикр оқинидан руҳ олади. Таъкидланганидек, Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг ҳаёт йўли қийин ва зиддиятли даврда ўтган бўлса-да, ўзи шоир сифатида, мумтоз адабиётимиз тадрижий тақомилида муҳим ўрин тутган ва гўзал бадият намуналарига эга Қўқон адабий муҳитида қамолга етди. Мумтоз адабий анъаналар асосида қалам тебратган ижодкорнинг асарларида ифода этилган мавзулар қўлами ҳам кенг. Шоир асарларининг гоёвий бой тематикасини назмунан шундай тасвирлаш мумкин:

I. Диний-ижтимоий: 1) Ислон эътиқоди ёки тавҳид; 2) Ватанпарварлик; 3) Инсонпарварлик ва ахлоқий; 4) Илм-маърифат.

II. Тасаввуфий-орифона: 5) Тарикат таълими; 6) Ишқий.

III. Лирика.

Ҳазиний шеърятининг, илк гоёвий жиҳати ҳақида сўз кетар экан, аввало, ўша даврдаги Туркистон хусусан, Фарғонадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни кўзда тутмоқ керак.

Фарғона Россиянинг ҳарбий истилоси тутаб, маънавий, ахлоқий ва моддий истило бошланган. Дастлабки вақтларда аҳолининг зиёлилари почор, халқ забун ва ихтиёрсиз бўлиб, ҳар қандай бош кўтариш-исён аёвсиз бостирилларди⁸⁶. Бироқ, аҳолининг руҳияти ва маънавиятини тамсил этувчи раҳнамо-

лар ҳар бир даврда бўлган. Улар ҳақнинг келажак сари ишонч ва умидини сўндирмай, маърифат сари чорлардилар. "Бу бузук инсонларнинг азиз номлари, ўлмас мероси муқаддас динимиз билан чамбарчарс боғланиб кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Биз динимизни бу улуғ номларсиз, бу улуғ номларни эса динимизсиз тасаввур қила олмаймиз".⁸⁷

Ана шу номларнинг XX аср бошидаги муносиб давомчиларидан бири - Ҳазинийдир, дея оламиз.

Шоирнинг қатор асарлари Шарқ мумтоз адабиётининг фикр мағзи - ҳақиқий Ёр (Аллоҳ таоло) васфини куйлаш концепциясидан айри эмас.

"Қи, тавҳид жоми исломдин нўш этдук" - дея эътироф этган Ҳазинийнинг туркум шеърларида жумладан, "Гуноҳим авф этиб...", "Худого бандлик шуғур...", "Ё, Раб", "Муҳаммад Мустафо шайнган...", "Ё, ҳаёт ан-набий", "Тасаддуқ, ё Расулulloҳ", "Қилмагил", "Жудо", "Эшил", "Икки оламда эрурсиз...", каби ғазал, мураббат, мухаммасларида эътиқод ва тавҳид. Расулulloҳга муҳаббат гоёси муножот, ҳамда ва наът тарзида келади. Шу ўринда макзута даҳадор бир жиҳат ҳақида фикр билдириш жоиз. Бир туркум диний ижод намуналари борки, улар кўпроқ халқона тил ва услубга мувофиқ битилган бўлади. [Мисол учун: "Охиринома", "Қўлемнома", "Сиропнома", "Маҳширнома" кабилар. Бундай асарлар айниқса, XIX асрга оид қўлемма манбаларда кўп учрайди⁸⁸. XX аср бошларида ҳам босма нашрлари чиққан.] Бу каби асарларнинг аксариятида Қўлемат кунни билан боғлиқ ҳодисалар, кўрқинчли таъкид тарзида баён этилган. Қайсибир маънода, бу асарлар халқ иймон-эътиқодини мустаҳкамлашга хизмат қилганлигини ҳам эътироф этиш зарур. Бироқ, Ҳазиний ориф шоир сифатида халқни турли даҳшатлар билан кўрқитиб эмас, Аллоҳнинг лутфу қарамига умид қилиб, уни севишга даъват этади; Ҳақ таоло ҳукмларини муҳаббат билан адо этишга чақиради. Масалан:

Тарозуи солур атмола элини ул қўлематда,
Гуноҳдин савоби кўп эса, албатта роҳатда,
Беҳишт ичра қирар, ҳуру ҳусур бирлан фароғатда,
Ҳазиний-осий уммат, сақлагил ҳифзу ҳимоятда,
Қилаб жонимин ҳазратига, тасаддуқ, ё Расулulloҳ!

Инчунин, ҳазрати пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) бир ҳадиси шарифларида: "Дин аҳкомларини халққа осон қилиб кўрсалинганлар, қўйин қилиб кўрсатмангилар. Уларга Аллоҳнинг ваъдаларини гапириб башорат берингилар, азобларидан қўп гапириб, безилиб қўймангилар!"⁸⁹ - дея марҳамат қилдилар.

Шоир ҳам ҳолис Аллоҳ учун ибодат қилишликни, яхши амаллар билан умр дафтариши безашликни ва шу билан икки дунё саводатига эришиб, маҳшар кунни ёруғ юзли бўлиш мумкинлигини уқтиради. Ҳазрати пайғамбарга чексиз ҳурмат билан "Умидим шу қўлематда-шафват осий умматига" дея илтижода бўлади. Ёки:

Муҳаммад умматига раҳмати ҳақдин башорат бор,
Бизни раҳмат қилурга рўзи маҳшар, неча оят бор,
Қўлемат кун Эгамдин осий-жоғийга ҳидоят бор,
Қи, ҳавзи кавсару ҳам ваъдаи дийдору жаннат бор,
Туфайли Мустафо пайғамбарим, Ҳақдин иносат бор,
Тамоми осий-жоғий, пурхатоларга шафват бор -
тарзида муждалар беради.

Батанга муҳаббат, унинг тақдирига куюнчалик, бир сўз билан айтганда - батанпарварлик мавзуси Ҳазинийнинг бир неча асарларида ўзига хос йўсинда қаламга олинган. Шоир ўз юртини босқинчилар томонидан истилосига қарши ўқинч оҳангидати мисралар тизади. Масалан:

Бу на мушқилаки, насоро бўлса бизга подшоҳ...
Бу на мушқилдур: мусулмонлар берур муришқа бож...
У тўйи Батанида туриб ўзини ундан айрилагандек ҳис этади.
"Батанидин айрилиб, эмди қариблик йўлида қолдим". Аммо шоир умидсизликка тушмайди, "Санга яқин қимқи тутса миллатин" тарзидаги оташин мисралари ила Ҳақ таолодан сабру матонат ва мадад утилади:

Ўзинг раҳм айлагил, Фарғонани зери тироб этма...
Соҳлагил Фарғонани бул илтижонинг хурматин...

Шоирнинг бу янглиғ сода ва равон мисралари чуқур юртний мазмунга эга. 1902 йилнинг декабрида Андижонда бўлган зилзила ва унинг муахшиш оқибатлари ҳақидаги муоамаларида (юқоридаги 2 шеърини сатр шуларга мансуб) Фарғона нисомида бутун Туркистонда тилчилик-омонлик, рав-

нақ бўлишини истади. Шу билан бирга бу Андижон зиёласига бағишланган икки мусаддас, ўша давр адабиётида яратилган зиёила ҳақидаги шеърлар туркумининг мантқий давомидир. (Муқимий, Мухйи, Зорий ва бошқа шоирларнинг шу мавзудagi шеърлари бор.)

Ҳазиний тўранинг сиёсий фаолияти ҳақида маълумот йўқ. Лекин асарларининг асос жиҳати маънавий етуқлик сари қаратилгани учун маърифатпарварлик ғоялари ила ҳамоҳанг. Ул зотнинг кураш майдони кўнгиллар кенглиги бўлиб, инсонни комилликка етказиш бўлганлигини ижоди тасдиқлайди.

Шоирнинг айрим шеърларида бир неча (тавҳид, ватанпарварлик, ахлоқий-инсонпарварлик, илм-маърифат ва бошқ.) мавзулар уйғунлашиб келганини ҳам кузатиш мумкин. Киши руҳиятига чуқур таъсир кўрсатувчи инсонпарварлик-ахлоқий жиҳатлар шоирнинг кўплаб асарларига сингиб кетган.

Ўзбекистон ҳалқ шоири, атоқли ижодкор Собир Абдулла қайдига кўра - "Қўқонлик шеършунос ҳаққийларнинг эътирофларича Ҳазиний анча дардан шеърлар ёзган"⁹⁰.

Ким қариб бўлса атар, кўнглида кўп андуху вил,

Доимо элдин етар онларга ҳам жавру ситам -

Елшмлар кўнглини овланг, аларга бермангиз озор,

Ямон сўз бирла оғришманг, Худойим ризоси йўқ -

каби мисраларида меҳру шафқат, ўзаро оқибат тушунчаларини тарғиб этиб, "Шод энгил ҳар кишини бу тирикликда мудом, ташла дилдорликни" - дая, "сангдиллар"га танбех беради. "Ғалат", "Қаю жонлик...", "Қадрини" каби газал ва тахмисларида мутафаккир сифатида бу дунё бебақолигидан шикоят, инсон умрининг ғаниматлиги ва шу умрни фақат эзгулик, яқинларга муҳаббат, мискинларга муруват, илму амал бирлигида, тоғту тақво билан ўтказиш кераклигини фалсафий мушоҳада қилса: "Бир нечаларнинг фикру ёди мол йиғмоқдур", "Ҳар кимни элма ғийбатин" каби мисраларида эса мол дунёга муқкасидан кетган, жоҳил, фосик, ғийбатчи, ҳимматсиз, тақаббур, илмга эътиборсиз кимсаларни қаттиқ қоралайди.

"Фисқу исён элгали, эй бандга, Аллоҳдин уёл!" - дая ўғит бериб, "Эй яхшилар, тарки жаҳолат айласанглар-чи!" - даябон хитоб қилади. Ва у Аллоҳ таоло муқаррам инсон қилиб яратганига шукрона келтиради:

Бирни қилди шайху олим, суваратин қилди у кун,
Шукри беҳад ўзга қилмай, бизни инсон айлади -
Аввало, шоирни ўзи - амали солих, хушхулқ киши сифатида ўзгаларга ўрнак бўлганлигини ҳаётига даҳадор айрим адиблардан кўриш мумкин. Унинг ижодида ҳаётий воқеликлар билан боғлиқ жиҳатлар ҳам йўқ эмас.

Масалан: айни пишиқчилик пайти. Бир кун Ҳазиний тўра жўрларни билан бир ерга боради. Сафар қўқонаравада бўлгани учун, манзилга етиб келинган, ҳамма бир-бир сакраб тушибди-ю бир оёни ногирон киши тушолмай қолибди. Шу пайт Ҳазиний тўра югуриб бориб, ҳалиги яримжон кишини аравадан кўтариб, тушириб қўйибди. Турганлардан бири у зотга: "Қап-катта, обрўли одамсиз. Ўзингиздан кичикни кўтариб шима қилардингиз? Бошқалар ҳам бор эди-ку?" - деб, дашном беради. Шунда Ҳазиний тўра: - "Маломат қилсангиз, қилаверинг. Маломатда-саломат", - дая кулиб қўя-қолади.

Сиз ани одам деманг, кўнглида ҳиммат бўлмаси,

Балаки иймони хашарлик, анда райрат бўлмаси...

"Ҳалқ аро расво бўлубман" - деб, Ҳазиний, ям ема,

Елмангй ҳеч ким саломатга маломат бўлмаси.

Маънавияти юксак халқимиз доимо илму маърифатга интилиб ва уни эғллаб яшаган. Илм олишга тарғиб ҳам ана шундай зарурий мавзулардан бири бўлиб, Ҳазиний ижодида ўнган хос тарзда намоян эканлигини кўрамиз. Шоирнинг илм аҳлига юксак ҳурматда бўлганлиги:

Модҳ қилсанг ҳар қачон, эй дўстлар, муллони қил,

Салб элгани, эй биродар, омиш расвои қил -

мутағъли газалидан ҳам аён. Илм аҳлини ҳажв этмаслик, камситмаслик; билан, Расулуллоҳнинг ворислари сифатида ғарқоқлаш лозимлиги ҳадис асосида ўқтирилади:

Эл аро машхурдур, билгил, ҳадиси Мустафо,

Ворисидур, розъай ул саййиди барнони қил -

умуман олганда, Ҳазиний маърифат ҳосил этган ориф зот сифатида кўплаб шеърларида Қуръони карим ва ҳадиси шарифга мувожаат қилади, ишоратлар беради. Шу билан бирга:

Ҳазиний, кимки оқил, хоширида рўзи маҳширдур,

Ибодат бирла умрин ўпқориб, қаддин дуто қилгай -

деб, ўғитмайди. Аммо, кўнглина билимларга эга бўлган, ибодат

дига ишониб, кибрангувчи кишиларни танқид этади. Чунки, имам бўлатуриб амал қилмаслик ва имамга кибранлиш, тоат ибодат қилатуриб ёмон феълларни тарқ этмаслик ва ўзгаларга озор бериш мўъминларга хос эмас. Олимларига ҳаволалиб, тоатларга бино қўйиб кибранган Азиза фаришта марҳаматдан сиво (айри) бўлади; яъни, Иблис алайҳилланига айланиб, шайтон бўлади:

Имингга ҳаво қилма, тоатга бино қўйма,

Кўрдингму такаббурни, шайтонни сиво қилди -
дейди. "Эй одамийзо, аслингу наслинг сани туфроқ" мисраси билан замин каби вазминликка ва сабрга чорлайди. Чунки, одам аслану наслан туфроққа оиддир: туфроқдан яратган ва туфроққа қайтади!

Шоирнинг бу тахлит асарларида "ибодат", "тоат", "тақво" сўзларини кўп такрорлагани ҳам киши диққатини тортади. Мисол учун, *ибодат*⁹¹ калимасини қўллашда, имам ирфон соҳиби Ҳазиний фақат руқий амаларинигина назада тутган эмас. Балки, унинг маърифий моҳиятига ургуберган.

Чунки, пайгамбаримиз Мухаммад (с.а.в.)нинг, "Им-ибодатдан афзал ва у тақво диннинг устунидир", дейилган ҳадислари бор⁹² ва бу ҳусусда Имом Ҳаззолий (р.а.): "Эй фарзанд, им оминдан мурод — тоат-ибодат моҳиятига етишмоқдир. Ўзгича, тоат-ибодат яхши ва ёмон, гўзал ва хунук, ҳалол ва харом ишларда, сўз ва амалда шариати эргашмоқдан *ибодат*"⁹³ -дея таъкидлайди.

Шунга кўра шоир қалб софлиги, дил поклигини тилайди: *Ибодат нури бирдан қалбимиз миръот қил, ё Раб!*
Яъни, қалб гўзал амаллар натижасида ҳосил бўлган нур туфайли, Ҳақ таъаллийсини акс эттирадиган ойна бўлсин. Чиндан ҳам покиза ният!

Ёки, "Дарил", "Оч йўлум", "Ўлумдин илагари", "Ҳануз" раифли муҳаммас ва мусаддасларида такрорланган "ҳижрат" мавзусини олайлик. Ижодкор "кўчш" маъносиде келувчи бу сўзни ҳам истилоҳ сифатида моҳиятига ишора этган.

Негаки, яна бир ҳадисда: "...ҳижратиинг икки хил маъносидор: 1. *Валкани тарк этиш*; 2. *Ҳаромдан ҳилолг кўчш*"⁹⁴ -

данлади. Фикримизча, имам ирфон соҳиби Ҳазиний ўз асарларида шу иккинчи маънони кўзда тутмоқда⁹⁵.

Бу ва бошқа юксак инсоний ғазилатларни улуғловчи, қомиллик сари ундовчи гош шоир ижодининг мағз-мағзига синиб кетган. Зероки, Ҳазиний ижодида муҳим ўрин тутган, тасаввуфий-орифона мавзудаги асарларнинг мақсад ва гоёси инсон қамолоти эканлиги аён.

"ҚАРҲ" ВА ЯНА АЙРИМ СЎФИЁНА ИСТИЛОҲЛАР ШОИР НАЗМИДА

Ғавсул-аъзам — Шайх Абдулқодир Гийлоний (қ.с.) таълимотлари асосида ривож топиб, кенг ареалда катта нуфуз топиб "қодирия" тариқати бизнинг диёрларда ҳам катта маъқе соҳиби бўлган. Мазкур тариқат аҳли орасида ўз замонасининг етуқ шахслари бисёр эди. Мисол учун, ўрганаётган динимизта мансуб қўқоналик машхур шонлардан Зокиржон Фурқат (1859-1909) ва Мирмахмуд Қорий (1828-1906) ҳам шу тариқатта мансуб эдилар.

Ҳазиний тўра эса шу тариқат аҳлидан етишиб чиққан "муршиди Фаргона" (Д.81), "шайх" (Д.78) номига мушарраф-валий зотлардан. У шайху шоир сифатида имам, тоат ва тақводабатта одамни қомиллик даражасига улаштиришига ишонч билдириб, инсонларни ана шундай эътиқодга чорлайди. Зероки, замонасида тариқат пешвоси бўлиш бу зотнинг муридлар тарбияси билан шуғуллангани; уларни янглиш йўлардан қайтариб, поклик сари ундагани; қарами кенг Алоҳдан уларнинг хатоларини тўғрилаб, гуноҳларини авф этмоқлигини сўраб илтижомлар қилганлиги аини ҳақиқатдир. Ва булар у зоти шарифининг юқоридаги қабил асарларидан ҳам яққол сезилиб туради.

Тариқат мақомларини босиб ўтиб, маърифат ҳосил этган, имам ладуний ва иршо ила муршиди қомил даражасига етган Ҳазиний тўра, буюк салафлари — Абдулқодир Гийлоний, Мажзуб ва Ҳакимхон халифа (р.а.лар)нинг раҳнамолик сиймосига содиқ қолди.

Унинг шеърятда ҳам тариқат асосларини ўзига хос равишда изоҳлаган ўринлари мавжуд. Шулардан бири, ўзи ман-

суб бўлган, қодирия тариқатидаги "зикри самоъ" масаласини муаллиф "Чарх" рафидан назарида алоҳиди йўлида тақдир қилган. Шойр асосли мисоллар келтириб, ўқувчи идроки ва баъдий завқини ҳақли равишда оширади.

"Қодирия тариқатида зикр асосдир. Ўтириб, оёқда (туриб), тебраниб ва айланиб қилинади"⁵⁶. Демакки, Ҳазиний асарларида бир неча бор таъкидланган рақсу самоълар бежиз бўлмай, ўзига хос тарздаги зикр вазифасини ҳам ўтаган. Ошиқлар (тариқат аҳли) шу йўл билан ўз муҳаббатларини изҳор этганлар.

Ҳазиний ёзади:

Демаккигиз ошиқ ани, то урмаса девона чарх,
Биздин эрмасдур ўшал, зоҳид ўзи бегона чарх.
Беҳаббарлар билмаган девоналарнинг қадрини,
Баҳраг чўмган билур, олмақ учун дурдона чарх.
Рақсдин ҳоли нимарса йўқ бу оламда, билгинг,
Билмаган, зоҳидни дастига урар садгона чарх.
Ҳар киши кирса бу йўлга, хонумонидин кечар,
Фарз: Алмоҳди ризон шавқда ул мардона чарх.
Лофи ошиқликни урса, шартин шул-жондин кечар
Ишқ ўлига куйдуриб, ўзини қилур сўзона чарх.
Шамъдин ибрат олинган, ўз вужудин куйдуриб,
Дил чароғин равшан этсанг, санго кўп парвона чарх.
Мустафо меърож туни борди Худонинг наздига,
Шавқи Раббул оламиди урдишлар мастона чарх.
Осмону Аршу курси — жумласи рақс айлагай,
Барча махлуқот урар шавқи билан Яздона чарх.
Фарз эрмин мазҳабни ошиқлар, рақс айлагач,
Мастин мустафрак алар, ёд айлагай жонона, чарх.
Қубравия шайхлари ургон ҳам рақсу самоъ,
Мансури Ҳаллождек чилган била майхона чарх.
Эй Ҳазиний, рақсин билгай ажаб зоҳидгина,
Ишқининг бебаҳралиқдин айтадур, афсона чарх.

Шойр ушбу, рамаз баҳрида ёзилган, назарида таъбиҳ, истиора, таъмиҳ ва таъсирлар ила фикрини ниҳоятда чиройли асослаган.

Унинг келтирилишича: агар чарх урмаса (яъни, рақсу самоъ қилмаса) девона ошиқ эмас; балки, ишқдан бегонадир. Ишқдан беҳаббар (кимсалар девоналарининг⁵⁷ қадрини билмайди; қачонки,

баҳр (дегиз)га дур олмақ учун чўмган тавосдек, ишқ баҳрига чўмган (ошиқ)гина чарх (урмоқнинг қадри)ни билади.

Бу оламда эса рақсдан ҳоли нарсанинг ўзи йўқ; ҳаттоки, чарх урмоқни инкор этгувчи зоҳиднинг қўлидаги тасбеҳи ҳам бир маромада айланиб, чарх ҳосил қилади.

Кимки бу ишқ йўлига кирса, бори-йўтидан кечмоғи керак, ани шундагина у илоҳий фарзини бажариб, Унинг ризолити шавқда мастона чарх ура олади (бу фикрга кейинги 9-бай-да янада кенгрок изох берилган). Шойр мисол қилиб, шамъ-нинг ўз вужудини куйдиришини келтирилмоқдаки, дил чирон равшан этилса, сенга парвона бўлиб, тегранда чарх ургучилар кўпаяди, дейди. Умуман олганда шамъ ва парвона образи Ҳазиний шеъринида муваффақият билан қўлланилган етакчи образлардан. (Масалан, "Тонг олқунча" рафидида бу яққол кўринган.)

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) ҳам меърож тунида Худонинг ҳузурига бордилар; ўшанда, Раббул оламдин (ишқининг шавқи билан маст эдилар, чарх урдилар. Шу сабабли, ошиқлик лофини қилгувчи-мулазий ишқ ўтига куйини, фарз бўлган рақсини адо айлаб, ишққа мастин мустафрак (чўмган) бўлиши даркор. Чунки, Осмон, Аршу Курси — жумласи рақс айнайди. Ҳаттоки, қубравия шайхлари ҳам рақсу самоъ қилганлар, Мансур Ҳаллождек чилган⁵⁸ билан майхонада⁵⁹ чарх урар эдилар.

Эй Ҳазиний, ваҳоланки (асанда), зоҳид ҳам рақсини нима жаналигини билади; фақат, у (таъкид этилганларга қарамай) ишқдан бебаҳра бўлгани учун, чархни (инкор этиб) "афсона" демоқда, ҳалос.

Мансур қиёс Ҳазинийнинг гўзал бадииятта бурканган руҳий-маънавий дунёсидан дарак беради.

Шу ўринда баъзи қизиқарли ҳолатлар. "Чарх"нинг араб алифбосидаги кўринишига эътибор берилса: چرخ — ўзига хос равишда айланаётгандек шакл сезилади. Агар, яна "чарх" сўзининг талаффузига ҳам диққат этилса, ушбу сўз ижроси дунёида тил огиз бўлишига бўйлаб, юқоридан пастга томон бир маротаба айланиб чиқади.

Юқоридидаги назал ва куйидаги байтларда ҳам машҳур таъсирлар арбобларининг (Нажмидин Кубро, Мансур Ҳаллождек,

Шайх Шиблий) "самов"ларига ишора этилган. Бу билан шоир ўз фикрини рад этиб бўлмас далаил билан исбот этмоқда:

Шиблийдек рақс айласам, ҳар кўчаю бозор аро,

Ишқ ўтига ўртаниб, бирёна бўлсам кошчи...

Шиблийни кўринг, дўстлар нўш этили шаробидин,

Боши қизишиб ул дам рақс ила самов қилди...

Шайх Шиблий чарх уруб юрди Худони шавқига,

Нурни илоҳни тажалласига қил парвоналар - 100

Қошифий ҳам, мурида "хирқа кийганда чарх уриб айлан-

син" ¹⁰¹, дая таъкид этади. Ҳазинийнинг салафи Мажзуб эса,

мустаманлар дардига даво бўлувчи "рақсу самов"га, айла-

на-айлана тўлишиб борувчи Ойни мисол қилиб, чиройли таъ-

рифлайди:

Мустаманлар иллатини доруси рақсу самов,

Нав ки, ноқис, қомил ўлди, эта жавлон айланиб ¹⁰².

Бундай асоси фикр изҳоридан сўнг Мавлоно Ҳазиний-

нинг тафаккур доирасининг кенглигини эътироф этмай илож

йўқ. Бунда фикр чиройли бадий шаклда берилиш бароба-

рида, гоёвий етуқ, мантиқий асосли тарзда ифода этилган.

Шунингдек, шоир насихат услубида ҳам мисралар тизади:

Изласи ҳар ким Худони, кўнгли вайрондин топар,

Тун-сахарларда-ю ё ул чашми гирёндин топар.

Тавба қилмаса гар муришди мукаммал дастига,

Махласи журмини ул охир пушаймондин топар -

Ва, албатта, шайхга ихлос қилмоқлик, бир этагин тутмоқ-

лик заруратини ўқтиради. Эсроки, тасаввуф таълимоти бўйича

муридининг камолотида пири муришдининг ўрни беқийесдир. ¹⁰³

Шоир вафоси йўқ жаҳонга, ишқ аҳлининг парвоси бўлмас-

лигини вазифа ўлароқ таъкидлайди: "дарди" йўқ кишиларга

"ҳайф" ўқийди:

Ҳар кишида дард йўқдур, сиз ани одам деманг,

Сухбат эпмангиз алар бирла нафас, ҳақхона ҳайф...

Хонақоҳга қирсангизлар, шайхга ихлос этинг,

Сизда ихлос бўлмаса, киргон билан оспона ҳайф.

Хонумонидин кечиб, пирнинг эпотиш тутмаса,

Мисли Аҳдам бўлмаса, лоф урмасун, бетона ҳайф -

Шу билан бирга Ҳазиний тўра "нафс раъйи бирла" "шайх-

лик лофи"ни ургувчи риёкорларни танқид этади. Бу қўлуғ

назифа фақат, ўзини тақомилга эриштирган, риёзат йўла-рини босиб ўтган, ҳақиқат сирридан огоҳ, маърифат ҳосил этган покҳомон зотларга хос эканлигини шеърини сатрлар орқали етказди.

"Бўлмаса" радифли газалида эса сўфиёна мазмундаги ис-тилоҳлардан айримларини қофия тарзида келтиради. Улар: "Ҳиммат", "Ғайрат", "Журъат", "Қаноат", "Саховат", "Ибо-дат", "Саломат", "Ижозат", "Риёзат", "Тоат", "Муҳаббат", "Маърифат" ва "Маломат" сўзларидир. ¹⁰⁴ Масалан:

Нафс раъйи бирла неча шайхлик лофин урар,

Олмасун толиб қўлин, пирдин ижозат бўлмаса.

Қолига таъки қилиб, бир нечалар ҳоли хароб,

Раҳнамолик айлай олмасдур, риёзат бўлмаса.

Шарти муришдлик будур, ҳирсу ҳавони пашлабон,

Қори бори рўзу шаб, тун-кеча шовш бўлмаса...

Зиёвуадинхон эса "саййиду солот" бўлиш билан бирга,

иршодий ва силсилавий тасаввуф аҳлидан эди. Аммо, бу жа-

моага хос бўлган -

"Қам тул, Ҳазиний, эдинг ўзингни,

Холиқни лутфи ул зери роға"

-дея, тавозуъ ва қамтарлиқни танлайди. Шоир сифатида

шайх Ҳазиний муриду ҳамнафасларига эзу насихатлар қилиш

билан бирга, ўз даврининг муттақоси мавқеида, жамиятдаги

айрим порасолик ва адолатсизликлардан порози бўлади:

Хонақоҳда зикри Ҳақ монез, шарорат ошкор,

Барча ноқаслар ҳукуматда-сайиддур, хожа-хор.

Қимда дуниё бўлса, ҳоло халқ ичра эълибон,

Олму шайхи замон хилватда йиғлар зор-зор,

Жорий бўлмасдан тариқат, динимиз бўлди қариб -

Ҳазиний Яратганга илтижо қилиб, бандаларини тафлатда

қўймаслиқни сўрайди. Гўноҳларини бағишлашни ўтиниби ил-

тижо қилади. Унинг ирфоний-таълимий тушунчалар билан

сугорилган шеърлари халқни эзуликка ва ҳалолликка чор-

ловчи даъватлар бўлиб янграйди. Бу мотив шоир асарлари-

нинг асосий қисми учун хос бўлиб, XX аср бошларидаги озо-

дик сари талминаётган миллат руҳиятидан дарак беради.

МАЖОЗИЙ ИШҚ ТАЛҚИНИ

Тасавуф таълимотида асосий масала — ИШҚ. Хар қандай борлигу ҳақиқатга ҳам **ошиқ** нуқтаи назаридан қаралади; ишқ билан хар қаңдай масалага ечим топилади.

Ҳазиний шеърятдаги етакчи мавзулардан бири ҳам ишқдир. Унинг бу мавзу ва ғоя акс этган асарлари лирик характердаги ва ишқи илоҳий тасвирланган шеърларидир. Мажозий ишқ тараннуми эса шоирнинг кўпгина асарларида ўзига хос тарзда баён этилган. Айтиш лозимки, айрим шеърларида илоҳ ва мажоз-тушунчаси уйғунлашиб кетган. Бу мавзу қизиқ ва муҳим бўлгани учун Ҳазиний асарларидаги мажозий ишқ талқинига тўхталамиз.

Адабиётшунослигимизда мажозий ишқ, мажоз ва ҳақиқат тушунчалари хусусида айрим тадқиқотларда тўхтанилган¹⁰⁵.

XIX аср охири — XX аср бошлари ўзбек адабиётида эса Ҳазиний Хўқандийнинг мажозий ишқни васф қилувчи асарлари оригиналлик қасб этади. "Бўлмоқ шунчалар", "Азиз", "Бўлсам хўбмўкин", "Қилди", "Қошқи", "Оламда монандинг санинг", "Йўқ", "Кел", "Охтарур" рақифли газаллари ана шулар жумласидандир.

Мисал *Мажнун-Айалдек девона бўлсам қошқи*,

Ёр учун олам аро афсона бўлсам қошқи...

Жоми ваҳдатда муҳаббат шаробидин нўш этуб,

Маст ўлуб, идрокдин бегона бўлсам қошқи.

Шоир ИШҚ истади. Муҳаббат шарбатини эса "Хўдовандо, насиб этгин саққоҳимнинг шаробидин" — дея, ўтинади. Ишқ йўлидаги риёзату маломатларга тайёр. Шу билан бирга:

Нўш этар ушбу жаҳонда қим муҳаббат шарбатин,

Халқ аро хомуш бўлуб, аҳли фанони охтарур —

фикрида, "аҳли фанони", яъни ўзидек "дарёи муҳаббатга чўмган"ларни излайди.

فان (фано) — йўқликдир; тасавуфда "ўз борлигидан кечмоқлик"¹⁰⁶ маъносига келади. "Фано аҳли" эса, ишқ йўли (тариқат)даги ошиқлар. Улар Ҳақ нури-тажаллийсидан бебаҳра эмаслар. Бу фаний дунёда шу нурни бир-бирларида кўрадилар ва маъшукқа "у" яъни, "мажоз" орқали шайдо бўладилар.

Мажоз — инсонга бўлган пок муҳаббат ниҳоясида ҲАҚ ишқига восил бўлмоқликдир. Бу турли рамзлар, ишоралар,

ноқса ва ривоятлар орқали Шарқ мумтоз адабиётида изоҳланган. "Мажозий образлар устуналик қилган шеърларда, ҳатто, шоирнинг ўзи кўзлаган ёки уйлаганидан ҳам алча кўп ва кенг мазмун акс топади"¹⁰⁷. Умуман олганда, турли шеърий санъатлар айниқса, талмех орқали, тинсолар билан фикрни тўлақонли асослаш мумтоз адабиётимиз ижодкорлари учун хос. Масалан, бу хусусият Навоийнинг:

Ишқ атар қомилдурур маъшукни маҳкум этар,

Бўлмайин Маҳкум, бўлмоқ ислама ёринг Аёз.

*Гар Навоий йиласа, ишқинг мажозийдур дема*¹⁰⁸

Қим, назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз¹⁰⁹ — мисраларида, Маҳмуа Ғазнавий ва Аёз қиссасига ишора орқали берилган. Бу қисса мажозий ишқни талқин этувчи энг машхур қиссалар сирасидан ҳисобланади¹⁰⁹. Назмун ва моҳитан ўзаро яқин бу каби шеърларда "ишқи илоҳий"га етишишдан аввал "ишқи мажоз"ни ўтамоқ лозимлиги ва бунинг ўзи "айни ҳақиқатқа" улаштириши назарда тутилади. Бундай қисса-афсоналарга мурожаат қўлаб мумтоз шоирлар ижодида учрайди. Лекин айнан "Мирзо Ҳамдам қисса-си"га муносабат-ишоратни, ўша давр адабиётида фақат, Ҳазиний шеърятигагина кўрамиз.

Неча доноларни ногдон айлади ишқи мажоз,

Ёринг кўйида сарсон айлади ишқи мажоз —

дея бошланувчи газали ана шундай асарлар жумласидандир.

Тўққиз байтга мазкур газалининг даярли хар бир байтида бирор бир афсона, ривоят, достон, тарихий воқеага ишора бор. Талмех санъати воситасида Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин, Вомиқ ва Узро, Тоҳир ва Зухро, Шайх Санъон, Яъқуб (а.с.) ҳамда унинг ўғли Юсуф (а.с.) ва Зулайхо қиссаларига мурожаат қилинган. Газалининг мақтаъида эса Мирзо Ҳамдам қиссаси ёдга олинади:

Эй Ҳазиний, Мавлавий Жомий била Ҳамдани кўр,

Ул Ҳусайн Мирзони тугён айлади ишқи мажоз —

Қисса ўғинида "Қиссан Мирзо Ҳамдам ва Мавлоно Жомий", "Қиссан Мирзо Ҳамдам ва Лафозини Жомий" ва "Қиссан Мирзо Ҳамдам" номлари остида машхур бўлган. Қисса асли форс тилида. Асарнинг замонамиздаги наشري сўзбоши-сида, у 1916 йилда Сирожиддин Маҳдум томонидан ўзбек

тилик таржима қилинганлиги айтилса-да¹⁰, 1910 йилгача кўчирилган баъзи манбаларда унинг яна бошқа ўзбекча вариантлари ҳам учрашини таъкидлаш лозим¹¹.

Мазкур қиссада Абдурахмон Жомий, Хусайн Бойқаро ва Мирзо Ҳамдам иштирокидаги ажиб тароватли нафис мажлис-шеъронликлар, инсоннинг инсонга (ва у орқали ягона Аллоҳга) бўлган чин ва самимий муҳаббатига акс этган. Қиссанинг баъзи вариантларида, ҳатто, Алишер Навоий тимсоли ҳам учрайди.

Шоир ҳақиқий пок муҳаббатни тараннум этиб, маърифатга эришмоқ истаганларни ишқ йўлига даъват этади:

Ишқ йўли бирла ким тариқ этса, ҳақиқатга етар,

Маърифат ҳосил этолмасдур, муҳаббат бўлмаса -

"Шоир каломидати ишқ ва унинг манбалари қаердан?" - деган ҳақли савол туғилади. Хужжат ул-ислом Имом Ҳаззолий (р.а.) ишққа шундай таъриф беради: "Севги-инсон табии-нинг завқ олган бир нарсасига майл қўйишидир. Бунинг қувватли шакли - ИШҚ дейилади"¹². Шайхула-ақбар Муҳйиддин ибн ал-Арабий (р.а.) ҳам сеvgи мақомининг тург исмини келтиради ва шулардан бири ишқни шундай таъриф этади: "Ишқ - муҳаббатнинг ифротли, яъни сеvgининг оширилиши. Ёки орлиқ бир даражага етишган сеvgидир"¹³.

Ҳаққа бўлган муҳаббат эса ишқ лохутийдир. Ишқ Илоҳий, Ишқ Ҳақиқий, Ишқ Маънавий каби таъбирлар ҳам жаноби Вожибул Вужудга доир шиддатли муҳаббат ва Севгини ифодалайди¹⁴.

Шунга кўра, аса ишқ - Аллоҳдан ва Аллоҳгадир!

Ҳазиний ғазалидаги мажозга келсак, калима ўлароқ [арабча مجاز (ўтмоқ) феълидан ясалиб] مجاز - "ўтадиган", "йўл" маъносидадир.

Бошқача изоҳлаш, образли ифода, метафора маъносига ҳам эта¹⁵ ("тайри ҳақиқат", "зидаи ҳақиқат" мазмунида келиши ҳам мумкин¹⁶).

Адабиётшуносликда эса, ҳақиқий маъноси билан эмас, унга ўхшаш бошқа бир маъно ила ва ёки истаганлини эслатадиган бир калима билан атамоқ. Истаганлига ўхшаш бир маъно ифодасидир. Нақа этишдаги муносабатга "алоқа" - дейилиб, алоқаси ташбеҳ бўлган мажозлар истиора (кўчма маъно), бо-

шқа бир турли алоқаси бўлганлар эса мажози мурсалдир. Мажози мурсалнинг ҳам бир неча тури мавжуд¹⁷. Шоир шеърдаги мажоздан мурод эса - истиорадир. Англатилганидек, маъшуқага бўлган муҳаббат аслида шу маъшукани йратувчисига бўлган мажозий ишқ экан.

"Инсон ҳиссиёт олами воситаси билан маъно оламини идрок қилади, бошқача қилиб айтганда нисбий ҳақиқат мутлақ ҳақиқатни билишга олиб боради"¹⁸.

Бу мавзу ҳақида, бадний тарзда конкрет қилиб, ҳазрат Навоий шундай ёзадилар:

Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,

Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.

Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошқ,

*Қилур мажозни нафй улки, баҳақиқат эрур -*¹⁹

Ушбунни энг гузал тарзда ифодаловчи ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд (қ.с.) ва бошқа нақибандий пайғаларидан нақа этилган: "Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқат" (мажоз ҳақиқатнинг кўприғидур) ҳадиси²⁰ машхурдир.

"Амирий" таҳаллуси билан ижод қилган, истеъдодли шоир ва шох Муҳаммад Саид Амир Умархон (1787-1822) ўз девони дебобчасида назокат ва шоирона таъб билан мажозга шундай изох беради:

"Паричеҳра туландом шохидлар сафҳал оразинда сунъи қалами бирла ёзилгон хатли райҳони ғуборин ва холи бинафш шукрилар саводин мутлоа ва мушоҳада (қилиб), "ал-мажозу қантарал ул-ҳақиқат" таллими бирла ҳақиқат сармашқин олур эрдим"²¹.

Сармашқ эса Парвардигор қудрати билан яратилган азиз ва мукаррам инсон ҳамда унга бўлган муҳаббат тасвири - ишқ мажоз номи остида мумтоз адабиётимизда куйланиди. Мавлоно Ҳазиний ижоди ҳам шу ағъана асосида ривожланиб, Шоирнинг ўз даври учун хос бўлган йўсиндати, халқ тили ва дилига яқин шеърлари бадний образлилиги ҳамда тароват билан ўқувчи кўз ўнгига намоян бўлди. Ҳазиний ҳам, устоз Навоий каби, асарларида мажозий ишқсиз ҳақиқий ишққа етиб бўлмасани ҳақидаги ғояни олға суради. Шоир:

Ишқ аҳли татнай зоҳидлара парвоси йўқ

Мажнун эмасдур, ўшал ошқни ҳам Лайлоси йўқ -

дея бошланувчи таълида яна ўша қиссани эста туширади ва мажоз воситасидаги ишқ ҳар кимга ҳам насиб етавермаслигини таъкидлайди:

Ҳар нечук олимни кўрсангиз, ани Жомий деманг,

Мирзо Ҳамдамдек ажаб машуқ ҳам барноси йўқ -

Қиссада келтирилмишча, Мавлавий Жомий (Хиротдаги) мадрасада талабаларга дарс беради. Бир куни Самарқанддан келган қаландар мазкур шаҳардаги Ҳусайн Бойқаронинг машуқи Мирзо Ҳамдам ва у ҳақидаги шўришу тавролар тўғрисида хабар беради. Жомийда Мирзога нисбатан ғойибона муҳаббат ҳосил бўлиб, Самарқанд сари йўл олади ва Мирзонинг "жамоли" ҳамда "суҳбатига" мушарраф бўлади¹². Ҳазиний айтмоқчи, қиссада таърифланган Жомийда ишқу амал бор эди. Фақат, Мирзо Ҳамдам (висоли)га етишгач, бу ишқ тақомилга эришди:

Ким мажозий ўлига қўймайди - ул ошиқ эмас,

То, Ҳазиний, ҳар кишида ёрнинг савдоси йўқ.

"Демак, мажозий ишқ илоҳий ишқни кучайтирувчи, тезлаштирувчи восита"¹³ эканлиги шоир мисраларидан аён. Ҳазинийнинг ишқи мажозни таъриф этишда бот-бот, зикр этилган қиссага мурожаат этганлигининг сабаби нимада?

Фикримизча, бу қиссада мажоз (инсон-машуқ)га нисбатан муҳаббат ва у орқали Илоҳ (Яраттувчи Амоҳ)га бўлган ишқнинг содда ва халқона тасвири мужассамлигидир.

Халқ китобларидан яхши хабардор бўлган шоир бунга бевътибор қолмаган, алабатта. Қиссадаги Жомий тимсоли ҳам бунга етакчи омил бўлган, дейиш мумкин. Нетаки, Абдурахмон Жомий ижодиёти жуда кўплаб мумтоз шоирларимизга ижобий таъсир қилган. Хусусан, Ҳазиний даври ижодкорлари ҳам бундан мустасно эмас. XIX аср ва XX аср бошларида кўчирилган юздан зиёд баёзларда Жомий шеърларини унра-тиш мумкин. Бу манбаларда котибларнинг "Жомий" тина эмас, "Мавлавий Жомий" ёки "Мавлавий Жомий раҳматуллаҳу алайҳ" тарзидаги илиқ ёндошуварини кузатамиз. Биргина мисол: ўша давр адабиётининг етук намояндаларидан бири Муқимий Жомий асарларидан кўп ва хуб баҳраманд бўлиб¹⁴ ул зотни "офтоб", ўзини эса унинг атрофида айланувчи "зарра" дея таърифлагани "Мекунӣ ё не?" радифли мухаммаси-

дан маълум¹⁵. Шоир Ҳазиний ҳам салафлари ва замондошлари каби устоз Жомий ижодида бебаҳра қолмаган. Унинг бу буюк шоир номи ва асарларига чуқур ҳурмати юқоридаги каби мисраларидан ҳам сезилади.

Ҳазиний мажоз ишқига муносабатини таъкидланган мисраларда изоҳлаган бўлса-да, бу мавзудаги конкрет фикрини, айтиш мумкинки, ўз концепциясини машхур Шайх Санъонга иртиботи билан ифодамайди:

Ҳазиний, Вомику Фарҳод бирлан ўзни тенг тулмай,

Тақдир зуннори ишқ ўшал Шайх Санъонимни ёд элтим¹⁶ -

У ўз ишқ савдосига ишоратлар қилади:

Аввалдинким мажозий ишқига умримни ўтқардим,

Қаю ерда париваш бўлса, анга ошно боис.

Юракда ишқ ўли фаввора урмакка сабаб шулдур,

Қамак талъат юзи-чун хуришди оламнамо боис.

Тушуб бошимга савдо, кимсага изҳор этолмасман,

Бу сирни махфий айлаб юрмакка қолу бало боис -

Сатрлардан шу маълум бўладики, мажозий ишққа сабаб, "париваш", "қамарталъат" юзни оламга ошқор бўлиши ва юракдаги ишқнинг жўш урмони; аммо буларнинг ҳаммаси сир, чунки бу аздада, яъни "қолу бало"да тақдирига ёзилган. "Қолу бало" (аслида "бало", бу ўринда вазн талабига кўра шундай ўқилади) Куръони карим, "Аъроф" сурасининг 172-оятига ишорадир:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

«Парвардигорингиз Одам болаларининг белларидан (яъни пушти камарларидан то Қиёмат кунигача дунёга келадиган бари) зурриётларини олиб: "Мен Парвардигорингиз эмасманми?", деб, ўзларига қарши гувоҳ қилганида, улар: "Ҳақиқатдан Сен Парвардигоримизсан, бизлар бунга шохдмиз", деганларини эсланг! (Сизлардан бундай гувоҳлик - ахд-паймон

олишмиш) қиёмат кунда: "Бизлар бундан беҳабар эдик" деган маслиҳатингиз учундир.¹²⁷

Яъни, — руҳлар яратилганда, Аллоҳнинг уларга қарата: *أَلَيْسَ بَرَكَمُ* (Men Rabbinigiz эмасманми?) деган буюртганда, руҳлар: *قَالُوا بَلَىٰ* (ҳа, Асдилар) тарзида жавоб берганликларини хотирлатмоқ учун қўлланиладиган бирикма.

Мазкурга нисбатан "Базми аласт", "Рўзи аласт" таъбири ҳам ишлатилади¹²⁸. Ҳазиний бир шеърида "рўзи аласт" дея ифода этган:

Азалда мубаталоларга сипшам

Қалам ёзганмукин рўзи аластда.

Бунинг яна бир бадий гузал шакли "Монг" раҳифли таълида ҳам акс этган (яна қуйироқда тўхталамиз).

Ҳазиний яна, мажоз орқали ҳақиқий севгиси мавжудлигини асослашга ҳаракат қилади. Бу эса қисса қаҳрамонлари ва ўз "суйгани"га ишора бўлиб мисраларга тизилган:

Ул Мавлавий Жомий деди: "Ҳамдамим",

Мирзо Хусайн дер эрдилар: "Маҳрамим",

Ҳазинийман, Иброҳимдур суйганим,

Пурҳаптога дунё вафо қилмади.

Иброҳим-Иброҳимхон исми шоирнинг "Ўхшамас" (Д.36) раҳифли таълими ва "Ирам боғи ичра сарви қоматинг" (Д.111) мисраси билан бошланувчи мураббаъсида ҳам муваппах тарзида келади. (Бу шаклда киши исмини бериш мумтоз бадийятта хос бўлиб, уни "муваппах" дейилади. Бу ҳақда кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.)

Лекин, "Хўрдадан суҳбатини ато қилишни" сўралаб:

Эй, дилбари олам аро ягона,

Сан шамъдурсан, ман мисоли парвана,

Ҳоло ўзинг бир Юсуфни Фарғона,

Нижоб очсанг, элга юзинг-шафқатинг -

дея таъриф этилган "Иброҳимхон ким?" деган саволга жавоб бериш албатта мушкул.

Фикримизча, "Ўхшамас" да "хуштакаллуум, порсоваш, хўбсуврат, фалотунтабъ" - дея сифатланишига қараганда пок домон бу зот билан Ҳазиний тўра ўртасидаг хос суҳбатлар бўлган. Шайх ва шоир билан Иброҳимхон исми киши ўрта-

сидати муомалот, Навоий таъбири билан айтганда "пок юзга пок назар билан муҳаббат" тарзидаги, хушсуҳбатлардан иборат бўлган дейишга асос бўлади. (Масалан, Мавлоно Жалолидин Румий ва Шамс Табризий орасида бўлиб ўтган хос суҳбатларни эслаш kifоя.)

Шу тарика аниқ-реал шахста бўлган самимий муносабат, шоир ижодида мажозий ишқ тарзида берилиб, охир-оқибат, албатта, ҲАҚ муҳаббатига етказувчи восита сифатида намоён бўлган. Мажоз ва унга бўлган ишқнинг тақомили илоҳий муҳаббат-мумтоз адабиётининг улакан намоёндалари қатори Ҳазиний Хўқандий ижодида ҳам мазмун, ҳам тасвир ва моҳиятига эга бўлиб келган. Ишқ мавзун ва ғояси XIX аср охири — XX аср бошларидаги адабиётимизда Ҳазиний шеърининг ўзига хос, асосий жиҳатларини белгилаб беради. У бир шеърида:

Ишқ дарсиди ўқурки бир муаллим топмадим,

Қилма айлаш, шилдур: "Кўфада Нўъмонинг керак", - дейди.

Иккинчи мисрадаги Нўъмон — "Йомини Аъзам" номи билан машхўр - Абу Ҳанифа ан-Нўъмон ибн Собътадир (ҳиж. 80-150). Ул зот Кўфада туғилиб, Бағдодда вафот этганлар (р.а.).

Йомини Аъзам (буёқ ном) Ислоҳ оламининг улуғ муқтаҳид олами, ҳанафий мазҳабининг асосчиси эканликлари маълум. Дунё мусулмонларининг кўп қисми, жумладан, Мовароуннаҳр мусулмонлари ҳам шу мазҳабда қойм ва у тўғри эътиқод сифатида тан олинган. Ҳазиний ҳам шариат илмининг пухта билан шайх сифатида ботил тариқатларда эмас, пок иймон ва соф эътиқодда мустаҳкам бўлган. Ҳанафий мазҳабининг кўп улуғ олимлари аини дамда, тасаввуф арбоблари ҳам бўлишган. Хусусан, Алишер Навоий "Насойим ул-муҳаббат" асарида Йомини Аъзам (р.а.)нинг ўзини ҳам вакиллар ҳақларида зикр этган.

Шоир бу ўринда Йомини Аъзамга ишора билан, эътиқодда унинг мазҳаби (аҳли сунна вал жамоа)да бардавом эканлигини таъкидламоқдаки, Ҳазиний ишқ бобида ҳам, ёйри таълимларга эмас, ҳақ мазҳаб улуғларига иктидо қилганлиги аниқлилади.

Шоир Ҳазинийнинг тасаввуф руҳидаги асарларида соф

сўфийна маъно ва мазмун тараннум этиласа, ахлоқий мавзулардаги битикларида поклик, одамийлик, саҳоватпешалик каби юксак инсоний фазилатлар улуғланди. Диний ва ижтимоий мавзудаги шеърларида эса исломий тушунчалар ёрдамида жамиятда содир бўлаётган сиёсий-ижтимоий, маърифий-маданий масалалар ҳақида фикр билдирилади. Ёр гўзаллигини таъриф этувчи ва унинг муҳаббати ситамларидан куйи-нувчи шеърларида ижодкорни лирик шоир сифатидаги маҳорати акс этган.

Зикр этилганлардан хулоса қилганда, миллатимиз қалби ва адабиётимиз хазинасидан муносиб ўрин олган руҳпарвар асарлар соҳиби Зиёвуддинхон Ҳазиний халқ ихлос қўйган шоирлардан бўлиб, ижодининг асос ғояси маънавий юксаклик - комиллик, инсон камолотини қўйлаш эди. Унинг шеърларида азалий ва абадий ҳақиқатнинг тараннуми; халқни эзгулик сари чорлаш; жаҳолат, адоват, адолатсизлик, ёвузлик каби иллатларни қоралаш тарзида намоён бўлади.

УСЛУБ, ТАСВИР ПОЭТИКАСИ ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

Ҳазиний Хўқандий ижодий меросининг ғоявий хусусиятлари билан бирга бадий жиҳатлари ҳам аҳамиятлидир. Унинг шеърятини, мумтоз бадият меъёрлари асосида, тадқиқ этар эканмиз, у нафақат ориф ижодкор, балки ўз маҳоратини намойиш эта билган, лирик шоир сифатида ҳам кўз олдимизда бор бўй-баста билан гавдаланади.

Шоир шеърятининг энг муҳим жиҳатларидан бири халқ тили ва дилига яқин усулда ижод қилганидир. Унинг диний-тасаввуфий мавзудаги асарларида бўлганидек, лирикасида ҳам аниқ шеърӣ маромга амал қилинади. Китобхон унинг асарларини ўқир экан, фикр аниқлиги ва мисраларнинг равлонлигидан зўр қониқиш ҳосил қилади, ибратли хикояларга ишоралардан, бениҳоя гўзал ёр таърифининг жозибасидан завқланади. Шоир маъшуқа образини яратишда ва унга мурожатда анъанавий бадий тасвир воситаларини моҳирона қўллаш баробарида ўзига хослик ҳам намоён қила билган. Айтиш мумкинки, у кўп ўринларда ўзига хос **кашф даражасидаги бадийиятга** эриша олган. Девонидаги кўпгина шеърлар унинг бу маҳоратига ёрқин далил.

Ўзига хослик Ҳазинийнинг шеърӣ услубида ҳам кўринади. Зероки, шоир ижодининг бу жиҳати кўпроқ услуб ва баънда аён бўлган. Адабиётшунослигимизда мумтоз шеърятини миздаги икки асосий - Туркистон ва Хуросон услублари ҳақида фикр билдирилган ва асосланган¹²⁹.

Бизнингча, Ҳазиний шеърятини ўз "туркона" лиги билан Туркистон услубига мансуб дейиш мумкин. Проф. Абдурауф Фитрат Муқимий ва Фурқат қатори Ҳазиний асарларини ҳам "қўбчиларнинг туйғу, завқига ёқиб" тушган ижод намунаси сифатида эътироф этади¹³⁰. "Қўбчиларнинг туйғу, завқ" эса еънис содда ва лўнда, пурмаъно ва тағдор мазмунли асарлар ошуфғаси бўлган халқнинг туйғу ва завқидир.

Ҳазиний ўзининг туркона, шу билан бирга халқона асарлари билан халқ қалбига кириб борган, ўзига хос санъаткор шоирдир. У анъанага қатъий амал қилгани ҳолда ўз фикр ва қарашларини, замонасига муносабатини, ўйи кечинмаларини халққа тушунарли қилиб етказа олган. Шу билан у мутафаккир ва маҳоратли лирик шоир сифатида кўринади. Айрим ўрнакларга мурожаат этсак.

Унинг машҳур "То ешим бўлмай киши, билмас апони қадрини" дея бошланувчи, юқорида айрим матний хусусиятлари ҳақида тўхталганимиз, "Қадрини" рафиди муҳаммаси бир қараганда оддий насихатдан иборатга ўхшайди. Аммо ўқувчи асар билан чуқурроқ таниша борар экан, унда энг эзгу инсоний қадриятлар ҳамда ҳаёт ва ўлим фалсафаси ҳақида муаллифнинг неқадар тереқ мушоҳада юритганига амин бўлади. Ўз даврида Ҳазинийнинг бу шеъри жуда машҳур бўлган. Ҳақиқатан, "Қадрини" рафиди бу муҳаммас одатий насихатдан иборатдек. Шоир оддийгина "қадрини" сўзини қофия қилиб, олам-олам маънони йигирма беш мисра шеърга жота олганки, бундаги ҳақиқатлар неча асрлардан бери инсоний фикр юритиш ва ҳаётга ўзгача бир нигоҳ билан қарашга чиқаради.

Шу билан бирга, шоирнинг ушбу муҳаммаси ҳазрати Мухаммад Мустафо (с.а.в.)нинг "Бешта нарсадан олдин бешта нарсани қанимат биланг ўлимдан олдин тирикликни, бетобликдан олдин саломатликни, бандликдан олдин бўш вақтни, меҳнатдан олдин ёшликни, фақирликдан олдин бойликни қани-

ман билинг", мазмуниндаги ҳадисларини ўзига хос бадиий талқинидир. Мана қараи:

Тандурустлик лаззатин бемор бўлганлар билур,
Қўп ёниб, фарзандларига хор бўлганлар билур,
Боши ёстиқда ётиб, абгор бўлганлар билур,
Парчае нон қадрини қўп зор бўлганлар билур,
Кимки ман-манликда, билмайдуз ёзони қадрини...

Дўшну душман, хешим бегона, хоҳи ошно,
Қочгуси бошинга мушкул тушса, сандин бевафо,
Сан учун ул бевараз уфат қилур жонин фидо,
Токи ҳижронлик, давосиз дарда бўлса мушало,
Пир ё аъмо, осий билмас асони қадрини...

Парчадаги биргина миср: "Сан учун ул бевараз уфат қилур жонин фидо" — уфат (дўст, ўртоқ)нинг беваразигина биродари учун фидокорлик қила олиши мумкин. Нақадар, оддий, аммо сермағз ифода эмасми?!

Ёки, "Монигъ" рафидири назарида шоир мазкур "монигъ" сўзини шейр мазмунига шундай берайдикки, қофиялар - махлиқо, мударо, ошно, қолу бало, пуржафо, бир даво, хонақо, зикру сано, рўзи жазо контекстада чиройли тарзда асосланган.

Қўлума сафҳа тутмоқни қилибдур махлиқо монигъ,
Билолмасман, на боисдир бу ишдин мударо, монигъ -
Ёр жамолдан ўзгани ўйламаслик учун китоб тутмоқлик-ни манъ этилганлик ишининг мударосини билиб-билмасликка олиниб боятда содда, лекин жуада гўзал баён этилган. Назар шу тарзда чиройли давом этар экан шоир "нигори"дан ҳасрат қилади:

Дери меҳнатда сокин айлабон, қайғунин ёр элпи,
Нигорим жафосин этмади қолу бало монигъ -
Яъни, меҳнат-машаққат эшигида доим қолириб, қайғу бирла ошно эгтики, бу ёру нигорнинг жафосини ҳатто, тақдирга муъминлиқни биттан "қолу бало" ҳам тўсолмади — дейилмоқда.

Жуда оригинал баён этилган бу изҳори дил шоир руҳий ва бадиий шуурини акс эттиради. Назарда яна "Адам саҳосида ҳоло, билинг, Мажнунни сонийман" дея шоир ўзига жуада тансиқ сифат берган.

Ёҳуд, яна бир назмнинг оддий калималар иштирокидаги чиққан мақтаъсини олайлик:

Икки йўлдин Холиқим солгон Ҳазиний олдига,
Билибси роҳит эрур, роҳи халпо сўзоналиғ¹³¹ -

Оддий калималар иштирокидаги ўзига хос чиққан назмнинг бу мақтаъси (охирин)да инсон оламидаги икки йўлнинг мавжудлигини айтиш билан бирга, улар мазмунан ҳам изоҳлаб берилмоқда. Аллоҳ одам олдига икки йўлни қўйган: бирининг охири абадий роҳат-фароғат (жаннат)га элтади; иккинчиси хато йўл бўлиб, унинг охири абадий ёнқирадиган манзил (дўзах)га олиб боради.

Шоир зикр этилган байтда инсон оламидаги икки йўлнинг борлигини айтиш билан кифояланмасдан, уларни мазмунан изоҳлаб ҳам бермоқда. Бу билан ўқувчига гоявий таълим берилиш билан бирга бадииятнинг гўзаллигини намойиш эта олган. Бу каби ўрнаклар шоир ижодида кўпгинадир.

Масалата бу тахлит ёнашувни шоирнинг тафаккури ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда изоҳлаш уринили. Ҳазиний ижодида эса бундай ўзига хос пурҳикмат сатрларни қўлаб учратамиз. Бу биргина пана-ахлоқ мавзусидаги асарлари ҳақидаги фикримиз бўлиб, унинг ижодида акс яна бошқа мавзулар хусусида алоҳида тўхталиш мумкин.

Ҳазиний лирикасида ҳам сержозиба ўринлар талай. У лирик қаҳрамонини мароқ билан таъсирлайди:

Жамолнинг сафҳасидин сабз ўлуб бир мушки райҳонинг,

Тамошойи чаман ё боғ аро гулзора ўхшапшим -

Мазмунан бир-бирига яқин бўлган "чаман, боғ, гулзор" - титосуб ҳосил қилиб, чиройли далилловчи хусни таълил санъатига асос бўлмоқда. Ёки, яна ниҳоятда таъсирли ва оригинал ифодаданган байтлардан бири:

Вужудим шаҳрининг Искандарисан, бандадур ақлим,

Ротайият - хушу идроким, ҳаёлим - поси бедоринг.

Аввало, бунда бадиий тасвир воситаларидан истиора, тамсил ва ташбиҳ гояг гўзал шаклда қўлланган. "Вужуд шаҳри" - истиоравий ифода бўлиб, шоир қалбини забт этган "қамар-таълат"ни мантиқан унга подшоҳ ҳисоблайди. Искандарнинг шохлигига ишора тарзида, уни мисол келтириб, асосли тамсил топади. Энди, албатта мамлакатда шох бўлгач, унинг то-

беси халқ ва посбонлари ҳам азим. Ошиқнинг ақли-искан-дармисол машуққа банд, хушу иароки-раъйят, хаёли до-имо бирга бўлгучи-посбон. Бу эса шоир ҳиссиётлари мохи-рона ўхшатишдан ташбиҳи тасвирдир.

"Қўзинг" радифли назмида эса "халқ аро раво" солган "шахло, зебо, барно" кўзни, айтиш мумкинки, бироз янгила-ўзига хос таъриф этишга журъат этган:

Қош камони бирла олсанг мубталаслар кўксига,

Мисли ханжардек жигар кесгай ажаб бурро кўзинг -

Кўзни ханжарга ўхшатилиши бироз байритабийий туюлган бу байтда ташбиҳи мутлақ қўлланган. Бундан эса жигарни ханжардек тилган бурро (ўткир) кўз нигоҳи ҳис қилинади. Шоир бу ерда, қаттиқ севиб қолган кишига нисбатан ишла-тиладиган - "жигаридан урибди" халқ иборасига ишора эт-моқда.

Ижодкор асли "зебача", "раъноча", "қадади ниҳол", "қош-лари янги ҳилол", "кўзлари хумор" ёрига илтижомларни Лай-ли фироқидидаги Мажнун, Ширин ҳажридаги Фарҳод, Узро-васлига муштоқ Вомиқ титмосида баён қиладик, кўз олди-мизда ёр учун тун-сахарлар бедор, кўнгли вайрон, висол ўми-дида қон йиғлаган, юзлари заъфарон ошиқ, намоён бўлади.

Байт ул-аҳзоним сари Юсуф каби зебача кел,

Сабзаларни яшнатиб, гулзор аро раъноча кел.

Мисли Мажнундек биёбонларда юрсам оҳ уруб,

Ҳоли зоримни кўруб, лутф айлабон, Лайлоча кел -

Ушбу назмдаги қофия (зебо, раъно, Лайло, бурро, Узро, Зухро, шифо, гўё) сўзларга "-ча" қўшимчаси ёрдамидаги фикр изҳори ниҳоятда оригинал ва чиройли чиққан. Ва шу билан ўқувчининг хотирасида тез қолиши таъминланган. Умуман халқона иборалар билан ёрга мурожаат этиш, шоир ижодида алоҳидалик касб этади. Мисол учун, суҳбати дара чеккан ул-фатларга шодлик келтирувчи хуштаккаламунинг келмоғи шундай раван ифодаланган:

Эй Ҳазиний, дард чекмай, шодлик осон эмас,

Суҳбатли биздек ҳарифларга, уқо, хуш келдингиз -

Бу каби мисоларни шоир ижодидан ўнлаб келтириш мумкин. Ҳазиний шеърларидаги машуққа масаласига янада аниқлик ки-ришти учун бир яхлит назм таҳлилига маҳсус тўхтамасак.

HAZINII

Rassom - R. Mirzayev, 1994 y.

Hazrat Nizomiy qabr-maqbarasi.

Hazrat Nizomiyning qabr-maqbarasi va avlodlari hixonasi oldidagi 300 yillik archa. Katta Kenagas qishlog'i, 2004 y.

Shoir Hazrat Nizomiy muzeyi oldida.

Fidoyi inson - Nasrulloh ota Rahmatullayev, Hazrat Nizomiyning kenja farzandi - Sohibdixon ota Ziyoyev (1922-2005) va ushbu kitob muallifi, Katta Kenagas qishlog'i, 2004 y.

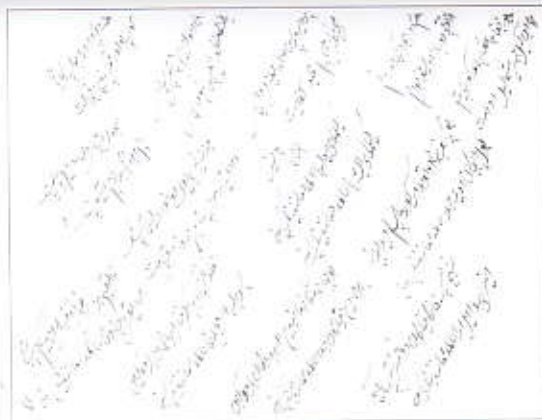
"ТОНГ ОТКУНЧА" КИМГА АТАЛГАН?..

Бадий асар киши руҳиятидан жой олиб, инсон дарду ҳас-
ратлари, орзу ва армонларини акс эттирсагина буткул халқ-
нинг эзгу мулки бўлиб қолади. Қўшиқ бўлиб халқимиз дили-
дан ўрин олган газаллар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.
Ҳазиний қаламига мансуб "Тонг откунча" радифли газал ҳам
шулар жумласидандир. Мухторжон Муртазоев басталаган куй
ижросидаги "Фарғона тоғ откунча" қўшиғи санъатсевар хал-
қимизга манзур ва у ажиб бир мароқ билан тингланади. Ҳиж-
рон ўтига бағри сўзона **ошиқ** ҳолатини шоирнинг "юрракка
бориб қадалувчи ажойиб қўшиқ"²² бўлиб халқимиз қалбидан
ўрин олган, "Тонг откунча" радифли газали чиндан ҳам маш-
хур. Ушбу газалнинг яратилиши ҳақида айрим қарашлар мав-
жу. Шоир ижодини ўрганишимиз давомида ана шундай на-
қалардан учтасини учратдик. {Аввалгиси. Эмишки, Ҳазиний
тўранинг обрўси кундан-кун халқ орасида ошиб кетаётгани-
дан хавотир олган айримлар турли сиёсий айблар қўйиб, чор
ҳукуматига етказди. Область генерал-губернатори шоирни
чақиртириб, шахсан Фарғонани бир кечада тарқ этишни амр
этди. Изтиробда қолган шоир "Тонг откунча"ни ёзиб, "Фа-
рғона тор бўлди" - дейди-ю, чиқиб кетади. [Бу воқеанинг ан-
чайин юмшатишган, айтиш мумкинки, «ижобий» варианти
"Расулумлоҳ вориси" киноқиссасида (Сирли олам, 1997, ок-
тябрь) учратамиз. Асар муаллифларининг келтиришича,
Ҳазинийни губернатор жуда яхши қабул қилади. Ҳатто, унинг
аёли эътиборига тушади. Тарикат шартларидан ҳам хабардор
бўлган губернатор, шоирни эҳтиром билан кузатади.] Иккин-
чисида айтилишича (қ.: И. Умарова. Ҳазиний пўрамнинг газал-
ли // Миллий тикланиш. 1996, 5 ноябрь), гўё, бир киши бего-
налардан хавфсираб, ўзи билан олиб келган санъаткор йи-
гитларни Ҳазинийга бир кечага омонатга қўйиб кетади. Шоир
уларни парданинг ортига ўтқазиб қўйиб, туни билан гузал
юздан мутаассир бўлади. Ва субҳда "Тонг откунча"ни ёзар
экан. Учинчи талқинни фарғоналик кексалардан эшитган-
миз. Унга кўра, Ҳазиний тўра Фарғона томонларга боргани-
да, бир чойхонанинг остонасида ўтириб ушбу газални ёзан
экан.

Аmmo уларни Ҳазиний ҳаётини фаолиятини ёритувчи би-

Haziney

Haziney she'ri.
Abdullajon Nasimiy
musavvadasidan sahifa.

ани ҳам қўлланилган: ишқ оташида ёнаётган ошиқ, ёр васам-
та етунча, кўзёш тўкиб, оҳ-нола қилиб, сабр этмоқдан ўзга
чораси йўқ. Айтиш лозимки, шоир бутун ғазал давомида шу
юшун асослаб боради.

Мен Вомиқу сен-Узро, васлинга етолмасдин,

Ҳар кеча қароргоҳим остана тонг отқунча-

Ошиқ ўзини Вомиқ, маъшуқасини Узро дея, унинг висо-
лини орзулайди; кечалар тонгта қадар дoston қаҳрамони каби
ёр оstonасини пойлайди, унга кўз тутайди.

Бу байтда талмих (назар солиш) санъати орқали Шарқда
машҳур "Вомиқ ва Узро" дostonининг энг диалогтар, айтиш
мумкинки, жон ерига ишора қилинган.

Кўз олдимишта шундай манзара келади: Тун. Ҳижрон дар-
ди билан бемор, қалби муҳаббат ила лиммо-лим ошиқ маҳ-
бубасининг ити бўлишга ҳам тайёр, унинг муборак остана-
сини қароргоҳ қилган. Тонгтача изтиробда.

Бундаги "остона" сўзи яна, кутмоқ, илинж, умида маъноси-
ни ҳам ташимокда. Яъни, ошиқ доим ёридан умидвор.

Раҳм айла бу ҳолимга, эй кўзлари хумморим,

Ҳажрингга бу кўнгулар вайрона тонг олқунча-

Муҳаббат дардида ошуфта қилган ёрнинг кўзларини яна
бир бор кўрмоқ истаги хумор қилиб, ҳажрида тонгта қадар
кўнгул ўртаб, вайрон бўлди; маҳбуба ошиқнинг ҳолига раҳм
айласа-ю, бу азобдан лутф қилиб, халос этса.

Аввалги икки байтда шоир фақат арзи ҳол этган бўлса,
кейинги байтдан ёрини таърифлашни ҳам бошлайди ва унга
арз билан мурожаат қилади. Маъшуқанинг ғитнарез кўзлари
кўнгул вайроналигига сабаб бўлиб, уни шундай ҳолга солганки,
кейинги мисраларда уни жафо берувчи, бераҳм ситамгар-
ликда айблаб, итob (таъна) ҳам қилади:

Эй шўхи жароғеша, бераҳм ситамгарсан,

Мандин хабар олмайсан пинҳона тонг отқунча-

Бешинчи байтдан эса яна ўз шарҳи ҳолига ўтади:

Ҳеч кимга дебамасдин, бу сирри пинҳонимин,

Бағрим хунига тўлади паймона тонг отқунча-

У севгилисини ва севгисини шундай маҳфий тутадики, бу
пинҳон сирни ҳеч кимга айтолмай, сабр жоми юрак қонига
тўлади. Шунинг учун фақат ёритагина дил изҳор қиломоқчи:

рофта манба тасдиқламайди. Шоир асарларида ҳам умарга ҳеч
бир ишора йўқ. Фикримизча, "Тонг отқунча" ғазалининг ўта
машҳурияти кейинчалик, унинг яратилиши билан боғлиқ бу
каби турли тахминлар келиб чиқишига сабаб бўлган.

Бизнингча эса, мазкур версиялар ҳақиқатдан узоқ. Нега-
ки, ҳаёти давомида эзгулик сари чорловчи, пок эътиқод ки-
таби сифатида "Ҳазиний тўрам" ва "Эшонбува" дея азиз-
ланган; замондошлари томонидан "оташлабон шоир" дея эъти-
роф этилган; 30 ёшида иршодга эришиб, тариқат шайхи си-
фатида маънавий камолот билан шугулланган шахс фаолия-
тини бу каби (ҳатто баъзилари ғайринисоний амалларга ишора
қилувчи,) уйдирма тахминлар билан боғлаб бўлмайди.

Асарнинг яратилиши ҳам шоирнинг пок шахсияти ва ҳаёт
тарзи билан қайсидир жиҳатлари ила боғлиқ, деб ўйлаймиз.
Ҳазалининг атрофмича таҳлилига эҳтиёж сезиларли бўлиб
қолган. Бу борада проф. А.Абдуғафуровнинг "Мен Вомиқу сен-
Узро" мақоласида илк бора ғазал реал равишда талқиқ доира-
сига тортилганлигини¹³³, ушбу сатрлар муаллифи ҳам бу мав-
зуга тўхтаганлигини¹³⁴, таъкидлаш зарур. Бироқ, ғазал моҳият
эътибори ила яна қўлаб талқинларга сазовор асардир.

Аввало, унинг ёзилиш санаси ҳақида.

Шубҳасиз, мазкур ғазал ўз даврида ҳам жуда машҳур
бўлган. Буни кўплаб кўлэмалардан ўрин олганлиги исбот
этади. Фикримизча, Ҳазиний бу асарини XX асрнинг даст-
лабки йилларида ёзган. Бу тўхтамга келишимизга сабаб, ушбу
ғазал учрайдиган илк кўлэма, 1903-1906 йилларда кўчирил-
ган, Абдуллажон Насимий Хўқандийга тегинчи мусаввада
эканлигидир¹³⁵. Кейинчалик, ушбу ғазал яна "Баёзи Ҳазиний"
тўпламларидан ҳам ўрин олган.

Энди байтма-байт шарҳига диққат қилсак:

Ҳижрон ўтига бағрим сўзона гирёна тонг отқунча,

Ўрлаб юрагим, чашмим гирёна тонг олқунча -

Ёр фироқда ғам чекаётган ошиқни ҳар кеча, тонг отқунга
қадар, ҳижрон азоби гўё ўт бўлиб бағрини ёндайди; бу ишқ-
дан ўрланган юрак соҳибининг кўзлари доимо йиғлагувчидир.

Шоир бу байтда жуда чиройли тарзда тазод (қаршилагти-
риш) санъатини қўллаган. Сўзона (ёндайувчи)-гирёна (йиғ-
лагувчи). Шунингдек, ҳусни татаила (чиройли дәмиллаш) санъ-

Хилвалда агар кўрсам, арзимни биён айлай,

Сан бирлан агар бўлсам ҳамхона тонг отқунча-

Ошиқ фикран доим ёри билан бўлгани ҳолда, энди унда, яна бир бор, "Узро" сини кўрмоқлик иштиёқи беҳад авж олган.

Ётгинчи байтда эса қахрамонимизнинг истаги янада аниқ-равшан:

Оқшомда жамолангнни шамъини мунаввар қил,

Жонимни элтай санга парвона тонг отқунча-

Мазкур байтда тамсил (мисол келтириш) ва ташбих (ўхшатиш) санъатлари муваффақиятли қўлланган. Яъни, оқшом тушиши билан ёқиб қўйилган шамъ ва унинг шуъласига талпинган парвона образи мавжуд. Бениҳоя гўзал жамолдан, ошиқ муҳаббатини оловлаттувчи, нур таралишита мисол қилиб-шамъ; ҳар қараганда, унинг жамоли мунавварлигидан ўртангувчи, ошиқ қалби (жон)га мисол тариқасида эса-парвона келтирилмоқда.

Бу жуда зўр ўхшатиш. Нега? Чунки «шамъ» ва «парвона» ишқу муҳаббат тимсоли эканлиги қадимдан келтирилади. Хушрав Деҳлавий рубойларидан бирида бу икки тимсолга ажиб бир ўхшатиш бор:

Ҳар кас ки базум кардан омухпа шуд,

Аз новаки мазлум диллаш духпа шуд,

Парвона ки бар шамъ зад, афрухпа шуд,

Бар сухпагон ҳар ки базад, сухпа шуд - ¹³⁶

(Мазмуни: Ҳар кимки, зулм қилишда ҳаддан ошса; Мазлумнинг дил ўқи билан тешилади; Парвонаки, шамга ўзини уриб, куйди; Куялганга текканлар ундан тезроқ куйди.)

Ўзи куйиб ётган шамга, ўзини урган парвонани, шамдан аввалроқ, куйиб кетганлигини, шамга «зулм қилганлигидан» деб изоҳланиши; мажозий маънода олинса, «шамъ» тимсолидаги раҳбарнинг ишқи шу даражада кучлики, унга талпинган «парвона» тимсолидаги ошиқ куйишда унинг даражасига етиб бормас, бир икки шуълада адо бўлади. Лекин, парвонанинг ишқини ҳам нисбатан қомил ишқ дейиш мумкин. Бобурийзода шоира Зебуниссо, «Гарчи Лайли асосам...» газида, айнан парвонани қомил муҳаббат тимсоли сифатида гавдадантирган:

...Дар муҳаббат қомилан парвона ҳам шогирди мост.

Ушбу мисоллар биланоқ бу борадаги фикримизни тўхтатмасак бўлар эди. Асқин табиий, яъни парвона ҳаётини диққат билан кузатган биолог олимлар жуда қизиқ натижага эга бўлганлар.

«Илгари олимлар хашарот (парвона) танасида нурдан тасъирланувчи махсус модда бўлади, деб ҳисоблашар эди. Бироқ кейинги олиб борилган тадқиқотлар хашаротда бундай модда йўқ эканини кўрсатди. Таъкидлаш жоизки, зулматда порлаб турган чирокқа нисбатан ойдин кечадаги чирок нурига қамроқ хашарот ёнишар экан. Қолаверса, жапубий ҳуаулардаги хашаротларга қараганда, шимол томондаги ҳуаулар хашаротлари нурга унчаюм ўч бўлмас экан... Маълумки, жами осмон ёритқичлари - Қуёш, Ой ва юлдузлар Ерга қисқа тўққинчи, ультрабинафша нур тарқатади. Қварц лампалари ҳам айни шундай, осмондан ёйлаётган табиий нурга жуда яқин турадиган ультрабинафша нур сочади. Қварц лампаси нуруни кўрган хашаротлар уни осмондан таралмоқда, модомики, нур осмондан таралаётган экан, демек қаршида бепоён бўшлиқ бор, у ёққа қараб эркин уча олиш мумкин, деб ҳисоблайди, хашарот шу умидда зўр бериб лампага ўзини ураверади. Шуниси диққатга сазоворки, хашарот ўз йўлида тўсиқларга (дараза ойнаси, лампа шишаси ва ҳ.к.) дуч келса-да, бари бир, нурга ўзини ураверади.

Хашаротнинг чирокқа ўзини уришининг боисларидан бири хашарот кўзлари нурга бир лаҳзада ўрганиб қолиб, лампадан четдаги ҳеч нарсани кўрмай қолади. У қайта-қайта нурга ўзини урганда очик бўшлиққа учиб кетиш учун йўл ахтараётган бўлади. ¹³⁷»

Демак, парвонанинг бу хатти-ҳаракатлари бежиз бўлмай, у табиатан шундай яратилган. Бу албатта, қодир Аллоҳнинг ҳикмати. Таъкидлаш жоизки, бу жонзот характер-хусусиятига кўра ўзига йўл қидираётган «солиқ» ва унинг лампа-чирок-шамъ сари интилиши эса кўзини жилавантирган нурга ошиқлик белгиси. У шу йўлда ўзини қурбон қилиши ҳам табиий бўлиб, мумтоз адибларимиз талқинларининг ҳақ эканлигини қатъий тасдиқлайди. Демак, унинг тўлақонли бадиий адабиёт тимсоли бўлиши ҳам ҳаққонийдир.

Шу ўринда "шамъ ва парвона образи эскирганми?" деган савол ҳам тутилиши мумкин.

"Ё муҳаббат шамъга қуйсаммунки парвонадек" - дея, изҳор қилган Ҳазиний шеъриятидаги шамъ ва парвона тимсолига мурожаат этиши ўзини оқлагани? Замондошларимиз "бу икки тимсолдан фойдаланмаган мумтоз шоирнинг ўзини топиш маҳол" дейишлари ҳам мумкин-ку. Тўғри, бу образлар мумтоз шеърятда тез-тез қўлланилган.

У ҳолда нахотки, Ҳазиний ҳам эскирган тимсоллардан фойдаланган бўлса? Ҳамма айтган гапни такрорлаганмикин?

Йўқ!.. Ҳазиний мисраларига жону дилдан қулоқ тутсак бу сўроқлар ўз-ўзидан барҳам топади. Ҳар юракда янгиланган муҳаббат шоирнинг тилида шу икки тимсол орқали ўзига хос талқин этилганига гувоҳ бўлинади. Амин бўламизки, "Тонг олқунча" бежиз машҳур кўшиқ сифатида халқ дилидан ўрин олмаган.

Бунда ошиқ ёр хусну жамолнинг жиявасига парвона, унга ўзини ургали сайин, ўртаниб куяди. Аммо бу унинг ишқини кучайтиради, холос. Яна шу жилава жазбаси иштиёқда жамолни бот-бот қумсайверади. Ва шоир бежиз яна бир ғазалда:

Ўт айла вужудингни ишқда самандардек,

Шамъ мавжига парвона жонини фидо қилди -

дея, ургу бермаган эди.

Умуман, ишқ ва муҳаббат мавзуи Ҳазиний қаламида оригинал ёритилганлиги "шамъ" ва "парвона" тимсолида аниқлашади.

Энди ғазалнинг қолган - сўнгги байтига қайтсак. Юқоридегилар билан бирга шоир ўз ҳолатини бу тимсолларга қийёсламоқда. Яъни, ошиқ ёр хусну жамолнинг жиявасига парвона, унга ўзини ургали сайин, ўртаниб куяди. Аммо бу унинг ишқини кучайтиради, холос. Яна шу жилава жазбаси иштиёқда жамолни бот-бот қумсайверади. Бироқ бу доим ҳам пасиб элавермайди. Ошиқ иложсизликдан андуҳ тортади ва илнжда қолади:

Найлайки, иложим йўқ, ҳар ғўшада йилларман,

Тор ўлди Ҳазинийга Фаргона тонг олқунча -

Ишқ асири бўлган қаҳрамонимиз энди ўзини ёр кўйида саргардон ҳис қилади; қаердаки бўлса, ёр ёди билан яшайди;

унинг нурли жамолнинг зуҳури ҳар жойда унга намоён. Ошиқ хилватнишиликка юз тутади ва ғўша (бурчак)да ёр учун нолаю гиря қилади. [Ғазалнинг баъзи вариантларида "ғўша" сўзи ўрнида "кўча" келган (масалан: "Найлайки, иложим йўқ, ҳар кўчада сарсонман..."). Лекин байтнинг асл мазмунига биринчи - "ғўша" сўзи ва "ғўшада йилганиши" уйғун.]

Энди ошиқ ҳар тонг оттунга қадар шу изтироб оғушида, ҳатто макони (Фаргона)га ҳам сиемаётгандек. Шеър конгекстидан шоир ўзининг фароналик эканлигига ишора қилаётгани аниқ бўлса-да, тағмазмунда Фаргона-замин, ер маъносида келмоқда. Яъни, ошиқнинг ишқи шу қадар ўтли ва кучлики, унга энди ер ҳам торлик қилиб қолади. У ишқ оташи ва изтиробидан ўзига муносиб манзил тополмайди. Ёр васалдан бўлак!..

Ғазал матнининг мазмун-моҳияти, биралмун маънода, мажозий ишқ ва ошиқ ҳолатининг ундаги аксига ишорат қилаётгани аён. Зероки, ишқи илоҳийга улаштирувчи ишқи мажозни тасвирлаш Ҳазиний ижодида етакчи мавзулардан бири бўлганлиги маълум.

Ғазал арузнинг «ҳазажи мусаммани ахраб» баҳрида ёзилган (рукни: мафъулу мафонйулун мафъулу мафонйулун).

Мазмун-моҳиятига кўра асар ошиқонадир. Бунда дилхашта ошиқнинг кечинма ва изтироблари ёрқин бўёқларда акс этган. Шунга кўра уни шарҳи ҳол услубида битилган ғазаллар сирасига киритишимиз мумкин.

Шу ўринда қизик бир ҳолат: ғазал саккиз байт. Мумтоз шеърятда ғазал, асосан, 7-13 байт атрофида бўлиши маълум. Аммо бизнинг ғазал том 8 байт бўлгандагина, ундан мувашшаҳ саъياتига кўра, ҳар байт бошидаги ҳарфлардан, «Ҳам-раҳхон» исми чиқади. Шу жиҳатдан проф. Ш.Юсуповнинг бу борадаги фикрига¹³⁸ қўшилиамиз. Аммо бу, "ғазал айнан шу номли аёлга аталган" дегани эмас. Атоқли шоир ва олим Мақсууд Шайхзодаҳнинг мувашшаҳ-ғазалдаги таъриф этилган образ айнан номи боғланган киши, деб ўйлаш ҳаттолиги ҳақидаги фикри¹³⁹ шу ўринда аҳамиятлидир. (Мувашшаҳ жанри ҳақида кейинги ўринларда яна тўхталамиз.)

Ғарана таъкидланган исм чиқса-да, чиндан ҳам ғазал кимгадир аталганлигини бирор бир тахмин қилиш учун ғазал

матнида ишора сезилмайди. Байтлар сони масаласида эса, бу каби ҳолатлар мумтоз бадииятда учраб туришини таъкидлаш лозим. Масалан, ҳазрат Навоийнинг машҳур «Қаро кўзум» газали ҳам саккиз байт бўлиб, у ҳам кўшиқ сифатида жуда машҳур манзур.

Энди, газал муваффақиятини таъминлаган радий сифатидаги, «Тонг отқунча» бирикмасига тўхталсак. Бу калима Ҳазинийгача бўлган бошқа шоирлар ижодида ҳам учрайди. Ўрнакларга мурожаат қиламиз. Ҳазиний ижодиётининг улкан садофарида бири Хожа Аҳмад Яссавийда шундай келади:

Тонг отқунча рафлашдан ҳайрон бўлгон,

Дунё izzаб уқбо ишин ортқа солгон,

Во ҳасрато, ичу тошим исён бўлгон,

Ё Муштафо, шаким олинг, йўлда қолдм»¹⁴⁰

Бу иборани, яхлит шеър контекстида келганини Навоий газалиётида ҳам кўрамиз. Хусусан, «Хазойинул-маоний»даги олтига газалда («Ғаройибус-сигар»даги 188-, 260-газал, «Бадоеъул-васат»даги 172-, 552-, 608-газал ва «Фавойидул-кибар»даги 549-газал). Мисол учун, Ҳазиний газалида ифодаданг фикрни, маълум маънода, Навоийнинг қуйидаги байтида ҳам кўриш мумкин:

Ҳар кун оқшомгача ҳажрингда машғулман иш,

Кеча тонг отқунча андуҳ ила бедорман иш -

Умархон Амирийнинг эса айнан шу радийда газали бор:

Бу шун пири муғон базмида мен меҳмон тонг отқунча,

Паёлай пут қараҳни, соқий, беармон тонг отқунча»¹⁴¹

Кўринадики, мазкур газал моҳият ифодаси ила Ҳазиний газалидан бирмунча фарқ қилади. Инчунин, муаллиф газалини шундай тугатади:

Агарчанди Амири ишқ эрур бо нусрату иқбол,

Ани ухлашмади шавқи руҳи жонон тонг отқунча -

«Тонг» сўзи эса асл туркийча бўлиб, «Девону лугатит турк»да ҳам бир неча маънолари берилган: 1) (тақ) - 1) элак; 2) ажойиб, ғалати, қизиқ, таажжуб; 3) тонг, тонг отар пайт¹⁴². Фақат, кейинги давр ёзма ёдгорликларда бу сўз алиф билан ёзилади: تانك

Зикр этилган шеърларда «тонг»-«субх», «тонг отқунча»-«субх вақти келгунча» мазмуниндадир. Умуман, шеърятда бу

ибора, асосан, юқоридаги мазмунда ифода этилиб келинган. Бироқ, Мавлоно Ҳазиний бу радийда узига хос, оригинал асар яратган ва бу иборанинг қўлланилиш доирасини кенгайтирган, дея оламиз.

Навоий ва Амирий шеъриятидаги лиризм ҳамда Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматидаги уқбо калими Ҳазиний газалиётида яхлитлашган. Чунки Навоий ва Амирий газалида «эрта отадиган тонг» мазмуни бўлса, Яссавийда икки маънода: 1) юқоридагидек — олдид, ҳар кунги тонг; 2) маҳшар кунининг тонги. Айнан шу икки маъно Ҳазиний газалида ғоятда назик ва гўзал шаклда аниқлашган. Таъкидлаш лозимки, шу икки маъно санъаткорона уйғунлик касб этган.

Демак, шоирнинг «Тонг отқунча» радийли газалидаги мазмун-моҳиятнинг иккиламчи маъноси — Аллоҳ томонидан амалга оширилганган улуғ ҳисоб кунининг тонги олдидан Ҳақ ошғи бўлган солиқнинг аҳволи-руҳиятидир. Чунки шайху шоир Ҳазиний туранинг руҳий олами ва камолоти шунга даъволат қилади.

Шеърдаги «сўзона», «тирёна», «остона», «вайрона», «пинҳона», «раймона», «ҳамхона», «парвона», «Фарвона» қофия сўзлари ва чиройли тарзда ифода этилган юқоридаги радий газалининг мазмун-моҳиятини, теран маъносини тўлақонли оқиб беришда хизмат қилган.

Босқичма-босқич эътибор қилсак, «Сўзоналик» — «Этиналик» ишқнинг аввали; яъни, илоҳий ишқ даъвосидаги инсон, аввало, унинг ўтида ёнмоғи зарур. Сўнг, «тирёналик» — «кўз ёш тўкмоқлик» мақомига ўтади; яъни, қалби ёнаётган ошқнинг кузи доимо ёшлик бўлади, қалб ўтини ўчириш учун — таскин учун. Собит ошқнинг исботи Ҳақ томонидан буюрилган амаллар-ибодатларни бажаришдир. Бунинг учун ошққа маълум лозим, бу эса «остона» (намоз учун сажода, саждагоҳ маъноси ҳам бор) ва Ёр қароргоҳига шу «остона» орқалигина утилади. Биринчи амал эса нафсни «вайрон» қилиш, шунда «остона» амаллари қабул бўлади ва сирри «пинҳона» ҳосил бўлади. Ошқ энди том ОШИҚ!

Чунки унинг сирри бор ва ўзи истаган Ёр билан «пинҳона» равишда «ҳамхона» бўлади. Бунинг сирри ўзидан бошқасига аён эмас. Энди қомла ошқнинг мақоми «парвона»ликка кел-

лади. Зероки, Ўзидан ўзга энди унга даркор эмас. Фақат, орада биргина жон риятсиз қолади; она заминга, дунёвий маконга боғлаб турган воситагина қолади - «Фаргона».

Албатта, бу охириги қофия сўз бу ҳолатда бироз чалитадигандай. Бироқ, юқорида таъкид этганимиздек, дастлаб «ер», «яшаш жойи» мазмунинда, иккиламчи эса «бу дунё» маъноси - ни ташимокда; яъни ошиқнинг ҳақиқий ҳаёти учун бу дунё торалик қилиб қолади ва энди ундан тўласича кетмоқчилик пайти келади.

Бу масалага, ишқи илоҳийни чуқур ҳис этган ва тейинроқ англаган, нафақат Ҳазинийни улуғ салафларидан бири, балки тасаввуфнинг улкан арбоби Шайх ул-ақбар Мухйиддин ибн ал-Арабий (1165-1240) лафзи билан ёндашсак. У ўзининг бир неча асарларида бу мавзуга бот-бот тўхтаган. Хусусан, бу улуғ зот "Ал-Футуҳот ал-Маккийя" (Мақкадаги фатҳ-кашфлар) номли муҳташам асарида мазкур - Ҳақ ошиқлиги ҳолати ҳақида ажиб хабару маълумотлар беради. Унда айтиладики:

«Севги ошиққа шу қадар қилиб келадики, кўтарилмаган парда, ошкор бўлмаган сир қоладирмайди. Ошиқ ишқ туфайли тўхтовсиз чуқур-чуқур андуҳлар тортади, оқизаётган кўзёнақлари эса тинимок бўлмайди. Бутун аъзолари ва бор ҳолати севғунининг хасталанганлигини, давомий суръатда беҳор эканлигини билдиради. Ошиқнинг бутун ҳолати ишқнинг бўй(ҳид)ларини таратади; сўзласа не деганини билмай сўзлайди; на сабри бордир, на матонати; қийинчиликлари тўхтовсиз ошиқни қайғули этади, қадар(сам-андуҳ)ли онлари ҳам қат-қат ортаверади.

Агар севғувчи Алоҳ бўлса - чи?!.

Алоҳ таоло бандасини севганида, шу қулини севганлигини осмонларда эшиттириш учун бир малакка ваҳй қилади. Бу фаригтани (айнан) шу иш билангина вазифалантиради. (Бутун) Фаригталар ҳам шу бандлага муҳаббат қўядилар; аини замонда, само аҳли ҳам бу қулни севиб қоладилар. Шундан сўнг, Алоҳ ер юзига суйган бандасини қабул этмоқчиликни амр этади. Бу амр узра зоҳирда (баъзи инсонлар, айрим сабаблар туфайли), уни (бу бандани ва унга бўлган илоҳий муҳаббатни) инкор этсалар ҳам, ботинда бутун борлиқ уни қабул этади.

Бу замон, бу борлиқ, ҳудди, Алоҳга сажда қилган мавжудотнинг ҳаракатлари каби, бир амал ичига киражак. Оламда эса ҳар ким ва ҳар нарса (мутлақ) Алоҳга ибодат қилолмайдир. Алоҳнинг Китоби (Қуръони карим)да билдирилганидек, бутун инсонлар бўлмаса-да, инсонларнинг кўпчилиги Алоҳга сажда этмоқдалар (сажда қилмаганлар куфрлари туфайлидир).

Хулоса, улар (борлиқдаги мавжудот)нинг қалбларида бир банданинг севгиси шу тариқадир. Ер юзига уни (ошиқу маҳбубни) қабул этмоқчилик ўйитилган. Заминнинг ҳамма жойи ва бурчакларидаги мавжуд ҳар нарса ва ҳар ким уни (яъни, илоҳий неъматга ноил бўлган инсонни) севиб қолади...»¹³

Бу сатрларга бирор нарса қўшолмаймиз ҳам, таҳлил ҳам қилолмаймиз. Зероки, улуғлар сўзи қоимдир. Фақат Ҳазиний айтмоқчи, Ҳақ ошиғи бўлган зотга бу дунё ҳаёти, асл ҳақ ҳаётни муносиб қозонабидмоқ ва унинг зоти илоҳийси - жамолига мушарраф бўла билмоқчилик учундир. Яъни, асл тоғт ютқунча Ёрдан айрилиқ фурсати!..

Мана энди Ёр васлидан бўлак манзил маъноси ойдинлашади. Ҳазиний қазалиётдаги етакчи мотивлардан бўлган дунё мазаммати ва уқбо зами учун ҳасрат чекиш, ёр ҳижрони андуҳи ва висоли иланиши ушбу қазлада, умуман қазаличилигимизда, энг ёрқин ва гўзал равишда ёритиб берилган асарлардандир.

Мумтоз шеърят намуналари, хусусан, қазал матинининг таҳлил ҳамда таълиқи унинг тоъсини изохлайди. Ундаги банданият орқали ижодкорнинг руҳий оламига кириб борилади, асар моҳияти ечилади. Бу эса кейинчалик асарнинг яратилиши ҳақидаги турли тахминларга йўл очмайди.

ФИҚРНИНГ БАДИИЙ ТАКОМИЛИ

Шоир шеъриятида юқоридагидай лирик-ҳиссий жонланиш кўп учрайди. Мумтоз адабиётимиздаги гўзал аънаналардан бири ҳам ана шу каби жонланишларни бадий тарзда тасвир этувчи санъат асари яратмоқчиликдир. Бадий санъатлар эса кўп ҳолда ана шунинг воситасидир. Яъни олдий бадийиятига эмас, бадийиятдан бадий санъатга томон илгариланади. Фикрни бадий ифодада кўплаб санъатлар қўлланилади. Улар

маънавий ва лафзӣй санъат турларидир. Ҳазиний шеърятда улардан унумли фойдаланган.

Тазмин маънавий санъатининг намунаси ҳам Ҳазиний ижодида гузал равишда қўлланган. "Ёввойи чоргоҳ" куйида айтилувчи қўшиқ тарзида манхур бўлган:

Тийра дилимнинг равшанисиз, рўшно келинг,

Афродаларни сўртган бир ошно, келинг,

Ҳоли тасбоҳнинг қошига мушкулкушо, келинг,

Ғурбашкашида қуллара, эй дилкушо, келинг,

Вақли иёдатим сўраб қулбам кушо келинг -

дея бошланувчи, мазкур мухаммас тазмин санъати воситасида битилгани аниқланди. Мухаммаснинг ҳар банди охирида тақрорланиб келувчи сўнги байт асида, Амир Умархон даври шоирларидан Файзий Марғинонийга мансуб бўлиб, Ҳазиний ўзидан олдин ўтган шоирнинг дилтортар мисраларини ўз дилбар шеърда қўлаган¹⁴. Файзий мухаммасининг биринчи банди қуйидагичадир:

Хушнуд эгарга бир йўл, эй дилрабо, келинг,

Ҳар дона хола айлаин жонлар фидо, келинг,

Ғоятда соғиниб, ишим мажнуннамо, келинг,

Ғурбашкашида қуллара, эй дилкушо, келинг,

*Вақли иёдатим сўраб, қулбам кушо, келинг*¹⁵.

Манхур байт ёки мисрадан янги асар яратишда фойдаланиш йўсинидаги бу анъана мумтоз адабиётимиз тарихида учрайди.

Ҳазиний назмларининг айрим байтларида бир эмас бир неча санъатлар баробар келганини ҳам кўрамиз. Мисоллар:

Дажла каби мавж уради кўз ёшим,

Нухи набий қавмида йўқ бўйла об -

Авалло, кўз ёшини мавж уриб, Дажла дарёси каби оқини муволафакнинг гулуви тург; дарёга ўхшатиш эса ташбихи тасвир; Нух (а.с.) даридаги об-сув (тўфон)ни мисол қилиш - тамсия; ва ниҳоят бу билан Нух (а.с.) воқеасига ишора-тадмиҳ ҳам мавжуд. Демакки, маънавий санъатнинг ушбу тўрт тури муваффақиятли қўлланган.

Мунаввар айлагай, оламни зулмат босса, тобонинг,

Жамолнинг бошига ою кун бирла само муҳтож -

Ушбу байтдаги ифодаданган мазмун-оламни қоронғу-

лик босганида ёрнинг тобони (нурли чехраси) мунаввар қилиб юбориши ва унинг бу жамолига ой, кун, само муҳтож эканлиги чиройли асосланган-ҳусни таълид. Бир чехранинг оламни ёритиб юбориши муволафак (гулуви). "Тобонинг" сўзи эса "чехраи тобон"ни англатиб, ташбихи кинода сабаб бўлмоқда. Тамсил-биринчи мисрадаги фикрни иккинчи мисрадаги жамолнинг боши, яъни кўрина бошлашига Ой, Кун ва Само муҳтожлигини мисол келтиришмоқда. Байтда яна рамзий маъно ҳам яширин, яъни ваъда этилган Ёр-Аллоҳ, жамолни ишора.

Эй Ҳазиний, ул шогиринг ваъда айлаб келмаса,

Бевафо ўз аҳдига инкор келса, эҳтимол -

Иятифот маънавий санъати - биринчи мисрада шоир ўзига мурожаат этаётган бўлса, кейинги сатрда иккинчи ёки умумга қарата фикр билдирилмоқда. Нигор-ёрнинг ваъда бериб келмасани; ул ёр, ваъдасига вафо қилмаслигини ўзига аввалдан аҳд қилиб олган; эҳтимолки, шу аҳднинг инкор этиб келиб қолса. Бу эса ниҳоятда гузал шакл ва мазмундаги ҳусни таълид.

Ҳар нечук дарду аламдин ёр савдоси муҳол,

Марҳам ёр висоли, бошқа дармон ўхшамас.

Хушпакаллум, порсолаш, ҳубсуварандур ўзи,

Ҳам фалолунтабъликда аҳли инсон ўхшамас.

Ою кун рашк айлабон, бўлғай хижил рухсоридин,

Наргиси оғу, пиши лаълига маржон ўхшамас -

Биринчи байтдаги остига чизилган "дара-дармон" ва "ёр савдоси-ёр висоли" қарама-қарши сўз ва иборалар маънавий-лафзӣй санъат бўлган тақобули тазод ҳосил қилмоқда; иккинчи байтдаги остига чизилган сўзлардан яна бир маънавий санъат - тансиқ ус-сифот; учинчи байтда эса, гузал маъшуқанинг рухсорига рашк қилган Ой ва Кўёнинг хижолат бўлиши, оҳуники каби кўзлари ва лаъла янглиғ тишларига маржон ҳам ўхшамаслиги бетакрор чизилларда намоян бўлади, бу - ҳусни таълид.

Ружуъ маънавий санъатини эса куйидаги байтда кўрамиз:

Хонаҳўҳга кирсангизлар, шайхга ىхлос элинг,

Сизда ىхлос бўлмаса, киргон билан остона ҳайф -

Остига чизилган сўз байтда икки маротаба қайтарилмоқ-

да. Иак мисрадан "ихлос этишга" даъват маъноси чиқса; кейингисиди, яна шу сўзга ургу берилди, мазмун чуқурлашган — ихлос қилинмаса бош урилган остона ҳайфлиги уқтирилмоқда.

Тавниҳ-мувашшаҳ санъати (айни тоқда, шеърӣ жанр¹⁴⁶) Ҳазиний ижодида муваффақиятли кўлланилгандир. Ҳозирда бизга маълум шоир асарларининг 25 тасида бу санъат акс этган. Шундан тўрттаси мураббаъ, биттаси мухаммасда, қолгани эса қазалларда. Айтиш мумкинки, мумтоз адабиётимизда қазал ва мухаммасларда мувашшаҳ келиши кўпроқ учрайди, аммо мураббаъда ҳам бу санъатни қўллаш камёб ҳодисадир. Шоир мувашшаҳларида яширинган исмлар қуйидагилар: Қўдошхон (9 қазал), Тўтихон-Тўти (1 қазал, 3 мураббаъ), Иброҳимхон (1 қазал, 1 мураббаъ), Исҳоқхон, Жўрабек, Жўрахон, Иномжон, Мўминхон, Мухаммаджон, Ойшахон, Ашуройхон, Ҳамраҳхон, Назирхон.

Мақсуа Шайхзода исмлар мавзусида: "Мувашшаҳ кимнинг исмига боғланган бўлса, ўша қазалда таъриф этилган образ ҳам айнан мазкур кишининг ўзидир деб ўйлаш хатомир. Мувашшаҳдаги исм бу қазалнинг кимга бағишланганига алоҳат қилади, холос. Асарда тасвирланган ёр эса бус-бутун бошқа бир киши бўлиши мумкин" — дея, асосли фикр билдирган¹⁴⁷. Академик А.Қаюмовнинг ҳам бу борада мулоҳазалари мавжуд¹⁴⁸. Проф. Ш.Юсупов эса Ҳазиний мувашшаҳлари ҳақида шундай дейди: "Ишқи ҳақиқийга бағишланган қазални ҳам мувашшаҳ тарзида яратилганига мен ўзим билган мумтоз шоирлар орасида фақат Ҳазиний тўра меросида дуч келганимни айтмоқчиман"¹⁴⁹.

Шоир мувашшаҳларидаги кишиларнинг кимлиги ҳақида савол туғилиши табиий. Бу шахсларнинг ҳаммасини аниқлаш мушкул бўлса-да, айримлари ҳақида баъзи маълумотлар топишга муваффақ бўлинди. Масалан: тўққиз бора номи келган Қўдошхон Ҳазинийнинг (Қатта Кенагасга яқин) Қумбосда қишлоқлик яқин дўсти, ҳофиз бўлган. Унинг номи келган "Қошиқ райдхони жаннат раста-раста" — дея бошланувчи қазал мақталади:

Нигорига макон Қумбосди бўлса,

На қилсуи бул Ҳазиний Кенагасга!

тарзида таъкидланади. (Ўрни келганда бу ном билан боғлиқ бир хотира-ҳикояни келтирсак. Қўдошхон ҳофиз Ҳазиний тўра билан кўпинча бирга юрар экан. Ҳазиний тўра ўз қишлоғи Кенагасда қолган вақт, Қўдошхон ҳофиз узоқ бир жойдаги йилда қўшиқ куйлаётиб, нима бўлибди-ю, сўзидан бир неча бор адашиб кетаверибди. Ҳижолатда қолган ҳофиз хаёлидан: — "Қани энди Ҳазиний тўрам бўлсалар эди!" — дея ўтказгани ҳамон, елкасида ёқимли бир тафтини сезибди. Шундай ўғирлиб қараса, Зиевуддинхон эшон нимтабассум билан оҳиста: "Хавотир олмаң Қўдошхон! Қани давом этинг" — дея, ноқулай вазиятдан чиқариб кетган экан. Бу воқеадан алаббатта Ҳазинийнинг валийлик қароматларидан бири аён бўлади.)

Лафзий санъатлардан ҳам асосли фойдаланилган ўринлар Ҳазиний асарларида кўп. Ўриак учун таъд санъатини олайлик. Шоир ўзаро зид маъноли сўзларни асар қосини тўла беришда ишлатишга қолмай, баъдиёт тақомилига ҳам эришган. Баъзи ҳолларда, юқорида кўрганимиздек, тақобули таъдга ҳам мурожаат қилади. У "дирд-даво", "жабр-роҳат", "шоҳ-ғдо", "ҳумо-мағас", "арор-безиё", қиноял-беқаноал ва бошқа сўзлар қарама қаршилигидан унумли фойдаланган. Масалан:

Ҳазиний, ҳамдамим-ғам, маҳрамим, ҳамсухбатим-ҳасратим,
"Усри йусри" ешуртой, шоду хандонимка алабаниш¹⁵⁰ —

Ушбу байтда ҳам маънавий, ҳам лафзий санъатлардан фойдаланилган. Лафзийлардан: таъд — "ғам, ҳасрат" — "шоду хандон"; таъсуб — ҳамдамим, маҳрамим, ҳамсухбатим; маънавийлардан бўлса иқтибос — "қуръон", "Шарҳ", 5-6 оятларида; таъбиҳи таъвиль — ҳамдамим ғамга, маҳраму ҳамсухбатим ҳасратга тенглаштириб ўхшатиш.

Энди ушбу байт шарҳга батафсил тўхталасак. Бир қараганда, фикр равшан, изохга ҳам ҳожат йўқ, гўё. Байтда иштирок этган баъдий тасвир воситалари, яъни шеърӣ санъатлар орқали фикр мукамал тарзда ўқувчига етказилган. Бу фақат, байтнинг тузилишига кўра мазмунини ифода қиладиган санъатлар изохки. Уларни қўллашдан мақсад-чи? Чунки бу каби санъатлар мумтоз баъдиётда кўп-кўп ишлатилган. Ҳаму ҳасратда эканлик ва бундан нолани оҳанглариини берувчи қазаллар ҳам бисёр. Наҳотки, шоиримиз ҳам сирадан қол-

маслик учунгина шу мазмунда ва қўрилган шеърий санъатлар иштирокида асар битган бўлса?! Модомики, фикрни ўзига хос тарзда изҳор этилмас экан, шеър бу қадар таъсирли чиққан ва юраклардан ўрин ололармиди?!

Қишининг ҳамдами, яъни ҳар нафас олиб-беришида ёнида бўлгувчисидир. Бу ўринда, ҳар дами ҳам билан иттифоқда кечаётган киши, ўзига маҳрам даражасида яқини, танҳо ҳамсухбат, яъни дардини сўзлай биладигани, ҳасратдир. Бир сўз билан айтганда, асар қаҳрамони ҳамга боттаилиги сабабли, ҳасратда қолган. Ҳам қаердан, унинг ҳасратини нима билан кеткисиз бўлади? Ҳазиний иккинчи мисрада бунга ибратли жавоб берган.

Инсон кўп ҳолда, ўз аслиятига хос бўлмаган, амалга оширилса унга кулфат етказувчи амалларни қилса, охиrhoқибат албатта қийинчилик тирдобида қолади. Яъни, қилган ёмон ишлари боис жазоланади. Ёҳуд, киши синов учун ҳам қийинчиликларга мубтало бўлади. Энди, ақли расо одам бир қилган хатосини такрорламасликка ва хатонинг жафосига чора излаш, уни батараф этиш йўллариини излайди. Ёки, ситамларга чиройли сабрни танаалайди. Ҳамма дарааларнинг давосини берувчи табиби мутлаққа мурожаат этади, шифо учун нажот сўрайди. Холиқи боқарамга илтижолар қилади.

Байтдаги *الشرير* — "қийинчилик-енчиллик" мазмунида бўлиб, "Шарҳ" сўрасидан иқтибос сифатида келтирилган. Бу жумла улуғ китобнинг мазкур сўрасида икки бор (5-6 оятларда) шундай, "Талоқ" сўрасининг 7-оятда *غَيْرِ تَرْزِي* тарзида келади. Фикр аниқлиги учун "Шарҳ" сўраси (Алоуддин Мансур изоҳли) таржимасидан келтирайлик:

"Бас, албатта ҳар бир оғирлик-машаққат билан бирга бир енчиллик ҳам бордир. Албатта ҳар бир оғирлик-машаққат билан бирга бир енчиллик ҳам бордир", — оятларига шундай изоҳ берилган: "Юқоридаги оятларда ҳар бир машаққатдан кейин эмас, балки айни ўша машаққат билан бирга енчиллик борлиги икки бор таъкидланди. Буни икки хил маънода тушуниш мумкин: биринчиси — ҳар бир қийинчиликдан кейин шу қадар тез оsonлик келадими, гўё улар иккиси бирга, ёнма-ён тургандек бўлади. Бас, демак, қий-

инчилликка рўбару келганда ноумидликка тушишининг асло ҳожати йўқ, Иккинчи маъно — бир кишининг бошига иймон, эътиқоди сабабли бирон оғирлик тушса у киши ҳаргиз бундан ранжимаслиги лозим. Зеро, у охиридаги оsonликка — мангу саодатга айни мана шу дунёда тортаётган қийинчилиги шарофати билан, яъни мана шу қийинчиликка сабртоқат қилгани сабабли эришини мумкин. Демак, у киши тортаётган муваққат машаққатнинг ўзида унинг мангу бахт-саодати бор экан".¹³¹

Ана энди, Ҳазинийнинг нима учун айнан бир-бирига муносиб калималар — "ҳамдам", "маҳрам", "ҳамсухбат"ни келтирганини; ҳам ва ҳасратта шоду хандонликни қаршилантирганини; қийинчиликдаги инсон учун ҳамдам-ҳамга, сухбатдошу маҳрам-ҳасратта тенглаштирилиб ўхшатилаганини тўла англаймиз. Кишининг ҳамига ҳамдамлик қилган аўстнигина маҳрам қилиб, яъни қалбидан ўрин олган сири-ҳасратига ошно этиб, ҳамсухбатликка танааш мумкин экан. Чунки, кетма-кет келган қийинчиликларда муносиб аўстгина инсонга ҳамдам бўла олади. Лекин, шоир қувончу шодликка етиш йўлини Мукаддас китобдан излайди ва ўз шеърда унга ишора қилади. Бу эса ҳар қандай дарду ҳасратни енгилаштириш ва даволаш учун муносиб йўлдир. Ёки, яна:

Қаноат пеша қилма, беқаноат топмайди махсуд,

Қаноатдин садафнинг кўксига бўлди гуҳар пайдо¹³².

Шеърда қаноаткорликка ундаб, садафнинг ичида узоқ вақтдан сўнггина гавҳар пайдо бўлиши мисол қилинмоқда, бу эса маънавий тамсил санъати. Энди лафз нуқтаи назардан қаралса, аввало, усулига кўра амру наҳй: ўзаро қарама қарши калималар "қаноатпеша" — "беқаноат" эса тазод; қаноат сўзининг такрорланиб келиши эса тақрир бўлиб, маънавий таърифдан эса ружуъ ва тамсиладир. Яъни иккинчи мисрада қаноат маъноси кучайтирилиб, мисол келтирилмоқда.

Истифҳом — ўз туйғусини савол берип орқами изҳор этиш лафзий санъати ҳам Ҳазиний асарларида кўп учрайди. Масалан:

Вафо этиб, турармукин ўзининг аҳдида?

Ва ё ғариб қулини қилурмикин ихрож?

Араб ҳарфлари билан узвий боғлиқ китобот-лафзий санъати қўлланган ушбу мисраларга эътибор қилайлик:

Ки, ўн саккиз минг оламини ярашди "коф" у "ҳуд" бирлади,
Етарким куврани, фосиқни қилса авлиё шояд.

Қуръоннинг бир неча сурасида¹³ келувчи, юқорида остига чизилган икки ҳарфдан иборат ك - "бул" сўзи назарда тутилмоқда.

Эки, яна бир завқли чиққан байт:

Ёрнинг мазун қадин меҳри кўнгулдин чиқмади,

Жон аро билгон "алиф"дек, жонга жо бўлади, ука¹⁴.

Ёрнинг хушбичим қоматига нисбатан пайдо бўлган муҳаббат кўнгулдан чиқмай, шуңдай ўрнашиб қолдики, бу худди, ج (жим) билан ح (шун) ҳарфлари ўртасига жойлашган (алиф) ҳарфидек "жонга жо бўлди". Яъни, китобот - ك (жон) сўзининг ҳосил бўлиши. Рамзий маънода эса, ёр ошиқнинг жисмига жон бағишланидир. Яна, биринчи мисрадаги фикрга иккинчи мисрада мисол келтирилиб (тамсила), чиройли асосланган (хусни таълила) ҳамдир. Яъни, битта лафзий санъатдан ташқари икки маънавий санъат ҳам самарали қўлланган. Куйидаги байтдаги яширин санъатларга ҳам эътибор қилайлик:

Аластин сўрдим: "На важдин сийнаю қалбинг сийёҳ"

Айди: "Ҳар ким эл ичига бўлсадур, кўксига доғ"

Байтда, аввало, маънавий санъатлардан саволу жаъоб ва бу мулоқот чиройли далилангани учун хусни таълила: шунингдек, лолани жонлангириб - сўзлатиб интоқ ҳам қўлланган. Лафзий санъатлардан эса ийҳом моҳирона акс этган. Буни юқорида ажратиб тағига чизилган сўз мисолида кўриш мумкин. Яъни, бу сўз манбада لرسه ۛ шаклида ёзилган. Уш икки хил ўқиш мумкин; биринчиси, "бўлса лур" тарзида чиқарилса, эл аро лурдек (бу ерда - танланган, ягона) маъносида; иккинчиси, "бўлсадур" тарзида ўқилса, кишоя-ҳамманинг ҳам кўкси (қалби)да дони (ларди) бўлса-чи, мазмундаа. Демак, шoir ийҳом - бир сўз замирида яна бошқа бир маънони ҳам пинҳон қилган. Бу каби тансиқ ўхшатишлар шoir шеърларида бисёр.

Ҳазиний Хўқандий "Унупма", "Қил", "Адашганим" раифли газалларида тўласича қаломни жомия - пана-ўғит би-

лан ҳикмат берип маънавий санъатини қўллаш баробарида, кейинги икки газалда таносуб лафзий санъатини ҳам муваффақиятли намунасини намойиш этган.

Машварат эпизи Ҳазиний, санга аз рўйи килеб,

Ҳажв эпма толиби нам, роъйи цмрони қил...

Қани тасбиҳу шахиду шахажжуд, зикри алмалоҳ...

Мазкур мисралардаги остига чизилган сўзлар ўша шеърда бир-бирига яқин тушунчаларни аниқлашувчи қалмалар бўлиб таносуб ҳосил этмоқда. "Мисли Мажнун-Айёмидек девона бўлсам кошки" дея бошланувчи газалда эса, шoir таманинъ (орзу қилиш) лафзий санъатига амал қилган.

Санъаткорона шеърларидан фахрланиш, ўзини хокисор тутган шoir Ҳазиний учун ёт хусусият. Буни асарлари кўрсатиб турибди. Бутун адабий меросида биргина байтда шуша монана фикр кўрамиз, холос:

Ниҳоли қомилнинг васфини кўргонда донишлар,

Ҳазинийга тасанно деб, қилурлар жон ийсоринг

Бунда тасвирланган ёрнинг ниҳолдай қоматини таърифу тансифини кўрганда (хаттоки), ақл соҳиблари - донишлар ҳам, мазкур мисралар муаллифига "Тасанно!" ўқиб: шундай гўзал-лиққа, энг азиз бўлган - жонларини ҳам ийсор (тухфа) қилиб юборадилар.

Муболағасиз айтганда, чиндан ҳам маҳорат ва ўзига хос таъсир бобида шoir шеърлари гўзал намуна бўла олган ва бу каби асарлар, шoir айтгандай тасаннога сазовор. Зероки, Ҳазиний шеъритида баъдий тасвир воситалари - шеърий санъатлар моҳирона ва ўринли қўлланган. Уларни таҳлил этиш эса асарларининг поэтикасини хусусан, мазмун ва моҳиятини тўла аниқлай олиш учун муҳим.

Яна маънавий санъатлардан айниқса, таъмиҳ (назар солиш) санъати Ҳазиний асарларининг аялари ҳаммасида учрайди. Бунинг воситасида пайғамбарлар, реал ва афсонавий шахсларнинг исмлари: турли тарихий, афсона, воқеа-қиссаларга ишоратлар берилган. Баъзи ўрнатилган мурожаат эганиз, масалан:

Суҳбати Хизрони қилса ҳар кишиким орзу,

Юшгау Мусо Қалимдек оби ҳайвондин попар

Хизр суҳбатини орзу қилган Мусо алайҳиссалом (Юшга

ҳамроҳлигида) Хизр билан оби ҳайвон (тириклик суви) олади-да кўришганиги хусусида сўзланиб, бу ҳақда Қуръоннинг "Қаҳф" сураси ва "Саҳиҳ ҳадислар"да ҳам батафсил ҳикоя қилинган.¹⁵⁵

Яна, Ҳазиний "Сўрмассан" радифли газалида: - "Қалоба ил билан бўлгон харидорининг сўрмассан" - деса, "Эшит" радифли муҳаммасида шундай мисралар келтиради:

...Юсуфим деб йиласам чун Яъқуби Қатъонийдек,

Аваллида қул бўлиб, охир Миср Султонидек,

Бир қалоба ил билан бўлгон харидорим эшит -

Алишер Навоийнинг бир газали матлаъси эса шундай:

Истаб ул булши хирад белида зуннорин кўрунг,

Бир қалоба ил билан Юсуф харидорин кўрунг.¹⁵⁶

Илк мисрадаги, бут учун зуннор боғлаган хирад (ақл) эгаси тўғрисидаги фикрни, иккинчи мисрадаги талам санъати воситаси ила берилган, тамсиа тўла ва жозибаи асосламоқда. Қуръони каримда "Аҳсан ул-қисас" дея, таърифланган Юсуф (а.с.) воқеотининг ажиб ва жуда ҳам қизиқ ўрнига кейинги давр ижодкорларидан, мазкур тамсиа ва талмиҳ ёрдамида, Ҳазиний Навоий каби (шу билан бирга Атторона) ёндошганини кўрамыз. Бир қалоба ил билан Юсуф (а.с.)га ким харидор бўлганлиги тўғрисидаги ҳикоят эса, Фариддин Атторнинг "Мантиқ ут-тайр" асотида келган.¹⁵⁷

Унда айтилишича, Юсуфни Миср бозорига келтириб, сотувга қўйишганда, ҳамма, ҳатто бир кампир ҳам харидорлар қаторидан жой олади. У бермоқчи бўлган баҳо - "қалоба ил" эди. Унга, шу билангина олмоқчи бўлмоқдамисиз, дея танбех берилади. Момо эса, ўзини Юсуфнинг харидорлари сафидан жой олганини эътироф этишса қифоя қилишини билдиради.

Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо" асотида бу ўрни бор. Абдурахмон Жомийнинг "Юсуф ва Зулайхо"сида эса "Юсуфнинг харидорлари ичра бўлмоқликни даркор" ҳисоблаган бу образ чоғ қиёфасида намоён бўлади. Айтиш керакки, "Тариҳи анбиё ва ҳуқумо"да ҳам, "Қисас ул-анбиё"да ҳам мазкур қиссанинг, чуқур мушоҳадага сабаб бўлувчи, бу ўрни йўқ.

Демак айтиш мумкинки, Ҳазиний улуғ салафи Навоий каби Аттор асарида баҳраманд бўлган.

Ушбу қисса билан алоқадор бўлган яна бир ҳайратомуз мувофиқлик: Қуръонда Юсуф пайғамбарнинг исми 27 бора зикр этилган. Ҳазинийнинг бизга маълум жами шеърларида ҳам Юсуф (а.с.) номи айнан 27 марта учрайди. Бизнингча, бу ҳол шоирнинг валояти-ю ирфони ва Қуръон илмидан анчайин яхши бохабар эканлигидан дарак беради. Бу жиҳатни яна бир қарра тасдиқловчи санъат тури эса иктибосдир.

ИЛОҲИЙ ОЯТЛАР ВА ТЕРАН МИСРАЛАР

Маънавий санъатлар сирасига кирувчи "иктибос" санъати иштирок этган асарларда, ўзига хос жилаворлик билан бирга фалсафий мушоҳада ҳам чуқур акс этган бўлади. Иқтибосни қўлай билан юксак савия ва маҳоратни талаб қилган ижод услубидир. Аввало, иқтибос сўзи ҳақида. Қалима ўлароқ - "иктибос": бир сўз ёки ёзувни бўлгани каби ё қисқартириб олоқ. Биридан илман истифода этмоқ... Сўз орасида Қуръони каримдан ёҳуд ҳадиси шарифдан ё бошқа макбул асарлардан бир жумланинг қисман ёки қисман оз тасарруф ила ёҳуд тасарруфсиз олинishi¹⁵⁸ мазмунида келадиган. Атоғулмоҳ Хусайний ҳам қуйидагича таъриф беради: "Иқтибос машхур қалам кўра Қуръон ё ҳадисдин бир нимани анинг Қуръон ёки ҳадисдин олинганига ишора бўлмаган тарзда қаломга киритмақши ибораттур".¹⁵⁹ Демак, иқтибос санъати асосан, Қуръон ва ҳадис илми билан боғлиқ бўлиб, унда ижодкор ўз фикрини юқоридаги мўътабар икки манба билан асослайди. Мазкур санъат ўтмиш адабиётимизда кенг қўлланилган.¹⁶⁰

Ҳазиний тўра сеvimли санъатларидан бири иқтибосни,

* Талабалар пайтида шу мавзуда мақола ёзиб, устоз ф.ф.н. Рустамжон Тожибоевга кўрсатганида домла лутфу нуктадонлик билан ушбу номни қўйиб берган эдилар. Кўп ўтмай бу мақола республика матбуотида эъхон қилиниб, илқ муносабатлар билан арилади (Жўрабоев О. Илоҳий оятлар ва теран мисралар // "Ватан" газ. 1996, 22 август). Китобнинг бу ўрнига ҳам мазкур номни қўйишдан "типил" оломадик. Фурсатдан фойдаланиб заҳматқаш адабиётшунос, устоз Р.Тожибоев домлага шогирдлик эҳтиромимизи билдираман - О.Ж.

Ушбу байтдаги *يَتَذَكَّرُ* жумласи Қуръоннинг "Тавба" сураси 82-оятидандир. Оят (таржимаси)да шундай келтирилган: "Бас, ўзларининг касб қилган нарсалари (яъни, кофирликни ташлаганлари) жазосига (бу дунёда) озгина кулсинлар, (сўнгра охирида) кўп-абдий йиғасинлар!"¹⁰³

يَتَذَكَّرُ — "кўп-абдий йиғасинлар"нинг маъноси эса шоир мисралари билан бирикшиб, ўзига хос равишда зикр этилган оятга изоҳ бергандек. Юқоридаги оят ва шеър асосида шундай хулосалаш мумкин — ўзини "мусулмон" — деб билган ҳар бир инсон, кўфр келтирувчи-кофирлардан фарқли ўларок, ўткинчи ҳаёт завқларига муккадан кетмай, дунё ташвишларидан фориғ бўлишга ва Аллоҳ раҳматига эришишга интилиб ўтмоғи даркор.

"Бўлаётми" радифли газалининг (Д.96) мактаъсида шоир шундай дейди:

Хуовандо, Ҳазинийнинг гуноҳин мағфират айлаб,

Ки, дохили жаннат "мин тахшиҳ-ал-анҳар" бўлаётми? —
من تَحْتِ الْأَنْهَارِ — "остиларидан дарё(лар) оқиб турувчи" маъносида келувчи жумла Қуръони азимуш-шаънинг "Бақара" сураси 25-оятидандир. Мазкур оят (таржимаси)да шундай дейилади: "Иймон келтириб, яхши амал қилган залимларга ҳушхабар беришги, улар учун остиларидан дарёлар оқиб турувчи бозлар. Қачон ўша бозларнинг бирор меъасидан баҳраманд бўлсалар, «Илгари тоғиб кўрган нарсалик-ку», дейишадими. Зеро, уларга сурати бир-бирига ўхшаган меъалар берилди. Ва улар учун жаннатда покиза жуфтлар бордур. У залимлар жаннатда абадий қолажакалар"¹⁰⁴

Юқоридаги ўринларда, Ҳазиний тўра, муқаддас оятлардан жумлалар ва парчалариниға шеърый мисраларга киритган бўлса, айрим байтларда қисқа оятларни тўласича жо этганига ҳам шоҳид бўламиз.

"Раҳмон" сурасининг 26-ояти: *كُلُّ مَنْ عِنْدَ رَبِّكَ* (— Ер юзидagi барча жонзор фонибдур) эса газал матнида қуйидагича келади:

Ки, "қулу ман алашха фони" — деб, санго хабар берди,

Бу оят матъисини ўламислар аксари жоҳил —

Баъзи оят ва оятдан жумлаларни эса шоир бир эмас, бир неча шеърларида иқтибос тарзида келтиради. Масалан, "Ва-н-нажм" сурасининг 9-ояти бир газал, бир мухаммас ва бир

гарчанд бир-неча жанрларда ижод этган бўлса-да, асосан газал ва мухаммасларида келтиради. Мисол учун, шоир асарларидаги Қуръондан келтирган сатрларга разм соҳамиз:

Ҳама гисуларин шайига нозил ояти *"ва-лайл"* —

Ки, метржигга нозил эрди: *"Субҳонамаззи асро"* —

Остига чизилган ояти карималарнинг биринчиси: *"واللَّيْلُ -*

"Тун билан қасам" "Ал-лайл" сурасининг бошланishi бўлса;

иккинчиси: *"سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِكَ"* — "сайр қилдирган пок зотдир" "Ал-

Исро" сурасининг аввалидир. *"Ё, Раб!"* радифли муножот-газал-

нинг 9-байтида эса Қуръондан келтираётганимги билдирилса-

да, айнан қайси сурадан эканлигини кўрсатишмайди:

Умидим шуи эрур, Қуръондаким *"до тақдирату"* дебсан,

Вафо айлаб, ўзинг айланган *"ёғ қил, ё Раб!"* —

Оятдан бўлиб, яъни: *"لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ"* — "Аллоҳ раҳматидан ноу-

мид бўламизлар".

Юқоридаги ўринларда Ҳазиний, муқаддас оятлардан жумлалар ва парчалариниға шеърый мисраларга киритган бўлса, айрим байтларда қисқа оятларни тўласича жо этган. Бу шеърларнинг кўпчилигида эса, Атоуллоҳ Ҳусайний тибъбири билан айтганда, "Қуръон...дин оминганига ишора бўлмаган тарзда" шеърый мисраларга жо этилган. Уларда оятлар шоир асарларига уйғунлашиб, яқдил сатрлар ҳосил қилади. Қуйида ана шундай шеърлардан баъзиларини кўриб ўтамиз. Ҳазиний "Бордур" радифли газалининг мактаъсида шундай дейди:

Ҳазиний, бондаликда, бас юрурсан беҳабар, юфил,

"Қуръондан қотиббайн" қилм, хайру шаррингчи билар бордур—¹⁰⁵

قَدْ نَسِيَ الْقُرْآنَ — жумласи Қуръони карим "Инфитор" сураси-

нинг 11-оятидир. Мазкур суранинг 10-11-оятлари (таржима-

си)да эса шундай дейилади: "Ҳолбуки, шак-шубҳасиз сизлар-

нинг устидигизда (қилган ҳар бир амалингизни) ёзиб тургувчи

улуғ(фарошталар) бордур"¹⁰⁶.

Ояти каримадаги *قَدْ نَسِيَ الْقُرْآنَ* — "ёзиб тургувчи улуғ(фарош-

талар)" шоир мисралари билан шаклий жиҳатдан уйғунла-

шиб, фикран тўладириб, маънан асослаб келмоқда.

"Йиллар" радифли газалда эса:

Ки, *"ва-л-йилу қасиран"* матъисин уйлаган одам,

Ҳаётини чира қуамай, барчадин тарки вапан йиллар —

меҳри дилга тушти саяҳат", "Танда жоним агар бўлса саломат", "Товус рафторингдин бўлур хижолат" мисралари ила бошланувчи мураббаълари "Тўти" ва "Тўтихон" исмларига боғланган бўлса, "Ирам боғи ичра сарви қоматинг" дея бошланган мураббаъ-сидан мувашшаҳ тарзида "Иброҳимхон" исми чиқади.

Шоир мавзу ўлароқ мураббаъларида Яратганга муножот қилади: ёр жафосидан арз этадими, ёки инсоний гўзалликни насф этадими унинг мураббаълари ўқувчига шуқуҳ ва завқ бағишлайди. Масалан:

Шайдо қилур учратгани, аё дилбор,

Товус каби чамаларда рафторингиз,

Димоғимни айлар ҳар дам чун муштар,

Сабо келиб тебратингда тулзорингиз.

Баъзи мураббаъларда ҳар турглик охирида бир мисра такрорланиб келган (Д.114, 116). Уларнинг қофияланишига келсак, бу қуйидагича:

1) а-а-а-а, в-в-в-а, г-г-г-а, ...

2) а-в-а-в, г-г-г-в, А-А-А-в, ...

3) а-а-а-в, г-г-г-в, А-А-А-в, ...

Шоирнинг маълул муҳаммасларнинг ҳаммаси "таъби ҳуа муҳаммаслардир", яъни мустақил муҳаммас¹⁰⁹. Бу муҳаммаслар мавзу жиҳатидан хилма-хил: ҳамд, муножот, наът, ирфоний-ахлоқий, ижтимоий, лирик.

Аввалги бобда кўриб ўтганимиздек, шоирнинг "Ҳажрида" радифли марсия-таърих муҳаммаси ҳам мавжуд. Баъзи муҳаммаслари воқеабанд асарлар сирасига киради. (Масалан: "Дейди" радифли муҳаммас Имом Ҳусайн (р.а.)нинг Карбало ҳақидаги фожеали қисмати бағишланган.)

Шоир муҳаммаслари ҳажм жиҳатидан тўрт бандан тўққиз бандгача бўлиб, қатъий равишда вази ва қофияларга риоя этилган. Қофияланиши мумтоз анъаналар асосида:

1) а-а-а-а-а, в-в-в-в-а, г-г-г-г-а, ...

2) а-а-а-а-а, в-в-в-а-а, г-г-г-а-а, ...

Ҳазиний мусаддаслари эса ўзига хос бўлиб; шуни қизиқ қил. у газал, мураббаъ, муҳаммасларида ҳам лирик, ҳам орифона маъноларни баробар ёритса, мусаддаслари фақат, диний-тасаввуфий руҳдир. Баъзилари ҳатто воқеабанд (ма-

Лекин, "ҳар қандай тасниф нисбий ҳисобланади. Чунки айрим шеърларни поэтик белгиларга кўра алоҳида гуруҳга ажратиш мумкин" ¹⁰⁷

Ҳаявий-тематик жиҳатдан эса Ҳазиний газаллари анъаната кўра: 1.Опиқона газаллар; 2.Орифона газаллар; 3.Риндона газаллар; 4.Ахлоқий-таълимий газаллар; 5.Ҳажвий газалларга бўлинади. (Сўнгги, 5-хил газали бир донга бўлса-да, шоирнинг шу мавзуда ҳам қалам тебратгани ва келгусида асарларидан яна янги намуналар топилиши эҳтимолдан узоқ эмаслиги умидада тасниф доирасига киритишни жонз билдик.) Ҳазинийнинг лирик-хиссий кечинмаларга бой якпора газаларига мисол қилиб "Тонг отқунча", "Тоқайғача", "Сўрмассин" радифли ва бошқа шеърларини келтириш мумкин. Ҳаявий жиҳатларига аввал тўхталганимиз боис фикримиз исботи учун риндона кайфиятдаги бир газалининг матлаъ ва мақтасини келтириш билан kifояланамиз:

Бу кеча майкадагин чиқти кўп фикру хуруш,

Азал пайёсидин қилдиму нечаки нўйи...

"Ҳазиний майпараст" деб, муҳтасиб хабар берса,

"Ана ҳақ" дорига Мансур каби бўлай осилуш.

Баъзи газаллари эса яхлит битта мавзуга бағишланган. Масалан, мажозий ишқ - "Ишқи мажоз" радифли, Одашнинг яратилиши - "Айлади" радифли ва ҳ.к.

Газал-мувашшаҳлари 19та бўлиб, аксарияти гўзал тасвирий ифодалар билан ёр таърифланган ишқий-лирик шеърлардир (бу ҳақда юқорида тўхталмади).

Таҳаллус қўлаш жиҳатига кўра, Ҳазинийнинг таҳаллус қўланмаган бир газали бор (Д.16).

Шоир газалларининг қофияланиши олдгидека: а-а,

в-а, г-а... тарзида давом этган бўлса, ички қофия-мусаджжага асосланган газалларининг қофияланиши:

Сизмусиз эй сарингиз, маснонавор ошқунавоз,

Олам бари қул бўлса оз, бўлдум адо саранг бўлай ¹⁰⁸

— в — в — в

— в — в — а

Мураббаълар ҳам газаллар каби мавзулари ранг-баранг. Шунинг таъкидлаш кераки, шаклий жиҳатдан мувашшаҳ-мураббаъ Ҳазиний ижодида ўзига хослик касб этган. "Турфа

салам: "Ярашми" радифли). Шаклий жихатдан эса айримла-
рида сўнги икки мисра бутун шеър давомида такрорланиб
келади, баъзи мусаддасларда энг сўнги олтинчи мисра шеър
охиригача қайтариқ тарзида учрайди. Мусаддасларнинг ҳам-
масига хос қофияланиш тартиби:

а-а-а-а-а-а, в-в-в-в-а-а, г-г-г-г-а-а...

У аруз вазнининг бир неча бахрларида ижод қилган.
Жумладан, ҳазаж, рамал, сареъ, ражаз, мутақориб бахрлари
шоир шеърларининг аксариятига хосдир. Назкур бахрлар-
даги шеърлар ўйноқи, ёқимли оҳангларда ўқувчи хотирасига
тез ўрнашиши билан ажралиб туриши маълум. Қуйида шоир
асарларида аруз вазни бахрларини қўлланилишига доир ай-
рим мисолларни кўриб ўтамыз.

Ҳазаж баҳри:

Ҳижрон ў / шиги бағрим / сўзона / тонг олқунча
Ўрпаб ю / рағим чашим / тирёна / тонг олқунча

Вазни: ҳазаж мусаммани ахраб.

Рукни: мафъулу мафойилуни мафъулу мафойилуни.

Парадигмаси: —V V — — — —V V — — —

Тилар ўз наф / сии кулли / набий рўзи / қиёматда

Ҳашрни шид / далидин ваҳ / м этиб оҳу / надоматда

Вазни: ҳазаж мусаммани солим.

Рукни: мафотъийлуни мафотъийлуни мафотъийлуни мафотъий-
луни

Парадигмаси: V — — — V — — — V — — — V — — —

Рамал баҳри:

Истаса ҳар / қим Худони / кўнгли вайрон / дин топар

Тун саҳарлар / да ва ё ул / чашми тирён / дин топар

Вазни: рамали мусаммани маҳзүф.

Рукни: фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун.

Парадигмаси: —V — — —V — — — —V — — — —V — — —

Мутақориб баҳри:

Сиза жон / фидо ё / ҳаёт ан / набий

Қилай ман / гадо ё / ҳаёт ан / набий

Вазни: мутақориби мусаммани маҳзүф.

Рукни: фаулуни фаулуни фаулуни фаул.

Парадигмаси: V — — V — — V — — V — —

Қадрим / га елмас / бир не / ча ногон

Айлар / жафолар / биллар / га чангон

Вазни: мутақориби мусаммани асаами мусаббағ.

Рукни: фаълун фаулуни фаълун фаълун.

Парадигмаси: — — V — — — — V — —

Сареъ баҳри:

Тоҳирни кўр / Зухрога дил / бомади

Ишқ ўтига / юрак-бағрим / доғлади

Тийғ остида / ўмоқликни / чоғлади

Бошафга / дунё вафо / қилмади

Вазни: сареъи мусаддаси матвии макшүф.

Рукни: муфтаилун муфтаилун фоилун.

Парадигмаси: —VV — —VV — —V — —

Ҳазиний қўлаган қофияларни ўрганиш ҳам муҳимдир.
Унинг ижод оламига мансуб ранг-баранг қофия ва радифлар
шеърий мисраларга уйғунлиги билан ажралиб туради. У қатъ-
ий равишда муғтоз анъаналарга амал қилади. Юқорида жан-
рларга кўра шоир асарларининг қофияланиши ҳақида айрим
намуналарни кўриб ўтдик. Энди тузилишига кўра қофиялар-
нинг Ҳазиний шеърларидаги ўрни масаласи хусусида ҳам
бироз тўхталмоқчимиз.

Равий билан тугалланган муқайяд қофияга мисол қилиб,
шоирнинг "Қилди" радифли газалидаги қофияларни кел-
тириш мумкин: адо, дуто, кўто, самъ, жафо, гадо, фидо,
жудо, сиво, сафо, дуо, Худо. Ушбу сўзлардаги "о" унлиси
равийдир.

Равийдан сўнг давом этган мутлақ қофиялар Ҳазинийнинг
газал ва бошқа шеърларида кўплаб учрайди. Масалан, "Ларз"
радифли газалидаги қофия сўзларни олайлик: жолона, дуғдо-
на, мардона, бегона, ҳамхона, сардона, остона, булхона. Наз-
кур сўзлардаги "н" товуши равий бўлиб, ундан кейинги "а"
унлиси мажрودир.

Шоир яна ридфли, таъсисли, қайдали қофия турмаридан ҳам унумли фойдаланганини кўриш мумкин. Мисол учун:

Қўюб бошига чиқар бўлса шохим олшун тож,

Олуи раиятидин ул дам зуам ила хирож -

магъалли қазалда ридфли-мурдаф қофия чиройли шаклда кўлланган. Шеърдаги тож ва хирож сўзлари қофия бўлиб, "о" чўзиқ унализига асосланган мурдаф қофияда "ж" ундоши (ридфи зойид) равий сифатида келмоқда.

Шоир қофия санъатларидан мусажжат, яъни шеърда ички қофия келтириш турини бир неча қазалда кўллаган. Мисол учун, юқорида келтирилган қазалдан яна бир байтни кўриласа бунга амин бўлинади:

Ҳолим сўранг, эй гулдадан, гўҳар тиши дурри Адаи,

Ғула даҳдан, ширин суҳан, эй дилрабо садағанг бўлай.

Остига чизилган сўзлар ўзаро қофияланиб келмоқда.

Мавлоно Ҳазиний шеърларида қофиялар билан бирга ридф қилиб шеър матнига уйғун калималар ишлатилган. *Боси, чарх, лалзи, шояд, полар, охтарур, муҳтож, арз, лафз, мониз, ҳайф* ва бошқа бунинг каби сўзлар ридф тарзида қазалларда келтирилганини асар бадииятини оширибгина қолмай, укувчи шууридан тез жой олишини ҳам таъминлаган. Масалан, "Уёл" ридфли қазалда асарнинг бутун руҳияти назкур ридфига боғлиқ ҳолда юзага чиққан. Айнан шу қофия кўлланган мазмулдор қазални мумтоз шеъриятимизда яна учратиб мушкул. Шоир айрим сўзлар бирикмасини ҳам чиройли ва мантиқан асосли ридфлар ўрнида санъаткорона қўлай билган. Қазаллардаги "Айлади ишқи мажоз", "Кўксига доғ", "Шому саҳарларда", "Бўласам хўбмукин", "Хўноблар юпшум", "Тамомшо қил" каби ридфлар шулар жумласидандир. Шоирнинг шеърларида қофия нафақат шаклий безак, балки теран маъноларни ҳам англатади. Чунотчи, проф. Ҳ.Кароматовнинг Ҳазиний қаламига мансуб "Айримасун" ридфли мухаммас қофияси ва мазмуни ҳақида шундай фикр билдиради: «...Муҳаммас "айримасун" сўзига ридф бўлиб, кўш, ички қофиядош сўзлар "дин" қўшимчасига тугалланган. Ўзбек адабиётига хос назкур шакл теранлиги бир безак сифатида эмас, балки чуқур маънони аниқлаштига қаратилган: шоир "диндан айримасликка" даъват этаётган аён.»¹⁷⁰

Умуман олганда, Ҳазиний мумтоз бадиията хос ва мос мерос қолдирган. Шоир ижодининг бадииятини; жанр, вази ва қофия унсурларини янада атрофлича ўрганиш унинг шеърляти жиололарини кашф этишда муҳим омил бўлади.

АНЪАНА ВА АДАБИЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ

Анъаната содиқлик билан бирга, ижоддаги ўзига хослик адабий таъсир масаласининг тадқиқи довомида ҳам кўринадди. Мумтоз адабиётимиз тарихида адабий таъсир масалаларини ўрганиш муҳим. Бу мавзуда кўплаб ишлар амалга оширилган. Айниқса, Алишер Навоий ижоди мисолида¹⁷¹, Ҳазиний Ҳукаидий ижоди ва адабий таъсир масаласини ҳам алоҳида тадқиқ этишга етарли омилар мавжудки, улардан айримларини куйида кўриб ўтамиз.

Биринчиси, Ҳазиний шеърлятига салмоқли таъсир кўрсатган ижод намуналари қаторига улуғ салафлар Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Фузулий, Қул Убайдий, Сўфи Оллоёр, Машраб, Ҳувайдо, Азимий, Мажзуб асарларини киритиш мумкин¹⁷².

Бу адабий таъсирнинг ёрқин намунаси сифатида Навоий ва Ҳазиний мавзусигагина бироз тўхталамиз. Зеро, Алишер Навоий адабий меросидан таъсирланмаган туркийзабон ижодкор уа хазратдан кейинги даврларда топилмайдди. Хусусан, Ҳазиний ижодига ҳам Навоий асарлари ижобий ва салмоқли таъсир кўрсатган. Унинг шеърлятида Алишер Навоий анъаналари, ўзига хос мумтоз лирика мактаби ўлароқ намоён бўлиб, навоиёна фикр ва бадининг зуҳур этган. (Бу масалага доир айрим мисоллар юқоридаги ўринларда ҳам келтирилган эди.)

Ҳазиний қазалиётида алоҳидалик касб этувчи "Ё, Раб", "Чарх", "Қоши", "Муҳтож", "Лазиз", "Ҳайф", "Мониз", "Лафз", "Боси" ридфли санъаткорона битилган қазалари маъни аҳли дилидан ўз давридаёқ жой олган эди. Навоийнинг ҳам айнан шу ридфлардаги қазалари бор. Маъно, мазмун ва баъзиларининг бадиий муштараклиги бу асарлар шоир ижодининг илҳомчиси эканлигини тасдиқлайди. Навоий шеърляридаги вази ва ридфлардаги ўхшашликни сақлаган ҳолда мазмуний йўналиши ўзгачароқ бўлган Ҳазиний асарларини

ҳам учратамиз. Унинг ижодига хос хусусиятлардан бири ди-
ний-тасаввуфий талқин бунда кўпроқ намоён бўлган.

Масалан, Навоийнинг: "Оҳим, волиҳ мен ул сарви хиро-
монин жудо" дея бошланувчи муҳаммасидаги¹³ "Жудо" ра-
дифи Ҳазиний қаламида: -Элматла, ё Раб, мани охирида ий-
мондин жудо - каби мисралар билан битилган. Бу муҳаммас-
ларга диққат этилса, асл-ботиний назмун бир хил. У ҳам бўлса,
ҳақиқий Ёр васайдан вақтинча жудолик ғамидир. Масалан:

Навой: - Бенаводур жон дағи ул хури ризвондин жудо...

Ҳазиний: -Осий жоғий бўласун жанналу ризвондин жудо...

Навой: - Жисм айларму фиғон бўлган нафас жондин жудо...

Ҳазиний: - Мафриш қилга, жасад бўлганда бу жондин жудо...

нақадар яқин ва ҳамдара мисралар эканлиги кўриниб турибди.

Наът тарзидаги "Муҳтож" радифли Ҳазиний қаламида эса

вазн бошқа бўлган ҳолда навойвор ёндошувни илғаймиз.

Навойда:

Беҳишт сори киши пийра гўрдин бормас,

Шафоатинг алифи тутмайн пўлига сирож...

Навой ўлди чу муҳтожинг, айла раҳм анюким,

Ғаний қарим эса ибромга эмас муҳтож¹⁴.

Ҳазинийда:

Муҳаммад Муслифосиз ҳеч киши жаннатга кирмайдур,

Абулқасимнинг лутфига вале ҳар авлиё муҳтож.

Ҳазиний, шукр қил, шундоғ набийнинг уммати қилди,

Шу давлат санли, ҳатрат десалар: "Кел, бенаво муҳтож"

Деварли, айнидек ва устоз Навоий мисраларини ўзига хос

изоҳлаб келадиган Ҳазиний байтлари ҳалқ тилига яқинлиги

билан ажралиб туради. Бу каби мисолларни яна кўплаб кел-

тириш мумкин. Хулоса қилганда, Ҳазиний XX аср бошлари-

даги қизғин ижодида Навоий ижодида нафақат баҳраманд

бўлган, балки, унинг ўлмас анъаналарини ҳам давом эттир-

ган юксак истеъдода соҳибидир.

Зиёуддинхоннинг шоир ўлароқ шаклланишида Қўқон ада-
бий муҳити алоҳида аҳамият касб этганлигини юқорида таъ-
кидлаган эдик. Мазкур муҳитнинг Муқимий, Муҳйи, Фурқат
каби етуқ шоирлари даврасида Ҳазиний ўз бадий маҳора-
тини такомиллаштириб борди. У энкр этилган ижодкорлар
билан бирга замондошлари: Маҳжур, Ножий, Муҳсиний, На-

сийий, Ибрат, Камий, Мискин, Хислат, Сидқий Хондайлик-
ий каби шоирлар билан ижодий мулоқотда бўлган. Шоир-
нинг ана шундай ҳаётини ва ижодий мулоқотларидан бири -
Мавлоно Муқимий билан бўлган ўзаро ижобий муносабат-
лари хусусида ҳам бироз тўхталмоқ зарур.

Сотибаддинхон ота (онаси Қумринисо аядан) ҳикоя қили-
шича, Мавлоно Муқимий баъзи йиллари ёз ойларини ўтқа-
зини учун Катта Кенатас қишлоғига Зиёуддинхон тўранинг
хузуралига келар, бир мунча мўддат меҳмон бўлар экан.
Ҳазиний тўра ҳам шахарга-Қўқонга тушган пайтларида, ал-
батта Муқимийни зиёрат қилар, қизгин суҳбатлар уюштири-
ларди. Ҳатто, Муқимийнинг Тошкентга қилган сафарлари-
дан бирида Ҳазиний тўра моҳдий кўмак кўрсатиб, ҳамроҳ-
лик қилган. Улар тошкентлик кўпгина шоирлар ва санъат-
корлар даврасида бўлишарди.

Ҳар икки шоирнинг асарларини ўзаро қиёлаганимизда
ҳам кўпгина ғазал, мураббаъ ва муҳаммасларда ниҳоятда
ўхшашлиқни кўрамизки, бу албатта адабий таъсир, ижодий
ҳамфикрлик самарасидир. Мисол учун: Муқимийнинг ижти-
моний мавзудаги "Ўлмиш" радифли муҳаммасидаги¹⁵ фикр
Ҳазинийнинг "Ўлди дарин" радифли муҳаммасида давом эт-
ган. Ёки, Муқимийнинг: *Оразинги эй маҳваш, боғ аро намо-*
*ён қил,*¹⁶ -дея бошланувчи ғазали бўлса, Ҳазиний ҳам шу вази
ва радифда: *Товус каби, эй маҳваш, маспона хиромон қил,* дея
қалам тебратади. Ёҳуа, Ҳазинийнинг:

Арзим эшил, эй золиму сипамгар,

Ҳажр ўтига зарра тоқаш қолади -

сатрлари билан бошланувчи мураббаъсини ўқиганимизда
беихтиёр "Арзим эшил, аё сарви равоним" бош мисрали Му-
қимийнинг машҳур мураббаъси ёдимизга тушади. Бу каби
ўхшашликларни Фурқат асарлари билан солиштирганимизда
ҳам кўрамиз. Биргина мисол:

Тўққил жаллод эрур ишқ аҳлидин қон кўзларинг,

*Лабларинг жон бахшу аммо офатинжон кўзларинг*¹⁷ -

матлаъли Фурқатнинг рамал баҳридаги бу ғазалига тўе

назира, ўша вази ва радифдаги Ҳазинийнинг:

Жоншма жавру жафо кўрсатипи фаттон кўзларинг,

Олди жоним филти айлаб, офатинжон кўзларинг -

матлаъли газали бор. Буларни шоир ижод оламига ўзига хос намуна мактабини ўтаган, устозларнинг адабий таъсири тарзида қабул қилиш ўринли. Ҳазиний шеъриятига адабий ва маърифий таъсири салмоқли бўлган Аҳмад Ясавий, Хувайдо, Мажзуб, Азимий каби мутафаккир шоирлар билан ҳам ўхшаш жиҳатлари алоҳида катта бир мавзу бўлиб, уни келгусида атрофлича ўрганиш вазифаларимиздандир.

Иккинчиси, ўз навбатида Ҳазиний Хўкандий шеъриятининг замондошлари ва кейинги авлод шоирлари ижодида таъсири масаласи ҳам қизиқарли ва муҳим. Чунки, Зиёвуддинхон тўра ориф шоир сифатида ўз даври адабиёт ва маърифат аҳлининг хурматини қозонган, халқ эътиборидан зот бўлганлиги ҳақида тўхталадик.

Шоирнинг ўндан ортиқ назмаларига бошқа ижодкорлар томонидан тахмислар боғланган. Фурқат, Камий, Шеван (Сий-Акий-Шавкат), Амоний Арабоний, Хислат, Ниҳоний (Ҳамза), Дилафкор, Нисо, Чустий каби шоирлар шулар жумласидан. Айниқса, "Тонг-онхунча" ва "Қилмасам бўлмас" радийфи газалари назм аҳли орасида ўзига хос машҳурдир. Инчунин бу назмларга шоирнинг бир неча замондош ва кейинги давр ижодкорларидан Мирзо Хайрулло Хўкандий (иккинчи), Фарибий (чингиллик), Хайрат, Дилафкор, Чархий, Фарибий (самарқандлик), Қодир Дехқон, Исмоил Махмуд каби шоирлар назиралар битишган ва тахмислар боғлашган¹⁷⁸. Ана шу тахмислардан бирининг тарихи билан танишсак.

Ҳазинийнинг "Қилмасам бўлмас" радийфи газалига маърифатпарвар шоир Зокиржон Фурқат (1859–1909) тахмис қилган. Уни Фурқатнинг "Қажжула дафтари"дан, шоирнинг ўз дастхати асосида аниқлашга муваффақ бўладик.¹⁷⁹ Мазкур тахмис Фурқат асарларининг ҳеч бир тўпламида ҳам, шоир ижодига мансуб бошқа бирор манбада ҳам учрамайди. Шеър Фурқатнинг Ёрканддаги ҳаётига оид. Фикримизча, шоир умрининг сўнгги йилларига тўғри келмади. Негаки, манба ва шеърдаги мазмун, руҳият шунга ишора бермоқда.

Шеър кўчирилган манба шоир Фурқатнинг мусаввада (қоралама) дафтари бўлиб, унда нўжум, тиббиёт, калом, ҳисоб ва тасаввуф илмларига оид баъзи маълумотлар ва бир неча шоирларнинг шеърлари ўрин олган. Зикр этилган асар эса

дафтарга битилган охириг шеърдир. Шунингдек, тахмис қилинган Ҳазиний газали ҳам, Фурқатнинг дафтарида ўрин олганига қараганда, 1908 йилларгача ёзилган.

Фурқат ва Ҳазиний замондош бўлса-да, уларнинг шахсий муносабатларини ёритувчи бирор ёзма маълумотга эга эмасмиз. Аммо Муқимий етакчилик қилган шоирлар даврасидан баҳраманда Зиёвуддинхонни, ана шу давранинг фаол иштирокчиси – Фурқат билан ўзаро учрашувлари ва ижодий мулоқотларини тасаввур этиш қийин эмас. Зокиржон 30 ёшида Қўқондан кетганида, Зиёвуддинхон 22 ёшда эди. Фикримизча, шайху шоир Ҳазиний тўра билан Фурқат ўртасидаги яна бир узилмас ришта бу – қодирия тариқати эди. Такдирлари мураккаб бу икки ижодкорнинг руҳий боғлиелиги, ҳамтариқатлиги кўп нарсани аңлатади. Айтайлик, Ҳазинийнинг:

Маддаг айларга ул кун дастгир раҳбарим бордур,

Жануби Фавс ул-Аззам, қулиб ул-ақлоб сарварим бордур –
мисраларига Фурқатнинг ҳамонанг сатрларини учратамиз:

Ё ғуломи шайхи явси қодирия, раҳбарим,

Бўлдингиз шаҳри Намангонда фанс, айланг мадаг...

Фурқатий, йўлларида қолди Фавси Аззам дастгир, ¹⁸⁰

Қўлашга йўқ эрур бир раҳнамо, айланг мадаг

Остига чизилган мисра, бу икки мутафаккир ўртасидаги ажиб боғлиқликни кучайтиргандай. Бизнингча, шоир, "Наманган шахрида фано бўлган" (яъни, вафот этган) ҳақида, Мажзуби Намангонийни назарда тутмоқда. Бу билан Мажзуб, Ҳазиний ва Фурқат орасида робита борлиги равшанлашади. Аммо Зокиржон Фурқатнинг Ҳазиний каби қачон, қасрда қодирия тариқини қабул қилганлиги, муршидининг қимлиги ҳақида ҳозирча аниқ маълумот учратмадик. Унинг ижодидаги айрим суфиёна жиҳатлар ҳақида эса адабиётшунос Нурбой Абдулаҳаким тўхтаган.¹⁸¹

Ҳазиний шеърдаги Яратганга илтижо, мулг ва қайғу гурбатда юрган дилхаста Фурқат кўнгидадан жой олганлиги унинг, газалага мазмунан ва бадииян уйғун тахмисидан сезилади. Ҳазиний тўра шеърлари 1910 йилда илк мартаба "Баъзи Ҳазиний" номи остида жамланиб, чоп этилганда шоир алақачон, нафақат Фарғонада, балки бутун Туркистонда "маълум ва марғуб бўлиб" улгурган ва кўплаб асарлари ўнлаб кўлёзма

мажмуа-баёзлардан ўрин олганлиги маълум. Она Ватандан йироқда, юрт соғинидаги Фурқатга Ҳазиний шеърлари ё кўлэзма китоблар, ёки аўстлар номалари воситаси ила етиб борган бўлиш эҳтимолидан ҳоли эмас. Бунинг исботи эса Фурқат яратган муҳаммасдир.

Яна, оташқалб шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) илк ижодининг юзата чиқишида ҳам Ҳазинийнинг адабий таъсири сезиларли бўлганини кузатиш мумкин.

Маълумки, шайху шоирнинг кичик замондоши Ҳамза ўз даврининг илғор ёшларидан бўлиб, вақтли матбуот ва на- шрий янгиланганлардан доимо баҳраманда бўлиб юрган. Худди шунингдек, ўша даврда кўлма-кўла бўлиб кетган "Б.Ҳ." тўпла- ми билан танишган, балки шоирнинг ўзи билан ҳам кўриш- ган ва мулоқотда бўлган бўлиши эҳтимолидан ҳоли эмас.

Аммо муҳим бўлгани шуки, Ҳазиний асарлари Ҳамзанинг илк ижод маҳсули—"Девони Ниҳоний"ни шаклланишида ўзига хос адабий мактаблардан бири бўлганлигидир. Бу эса асар- ларни ўзаро қиёслаганда яққол кўринади. "Девони Ниҳоний- "даги бир неча шеър Ҳазинийга назира шаклида ёзилган. Жумладан, Ниҳонийнинг "Ё Раб", "Тонг олуқча", "Ғалат", "Бўлмасам бўлмас", "Тоқайгача" рафиди назаллари Ҳазиний- нинг шу рафиддаги шеърларига назирадир.¹² Ҳатто, Ҳамза- нинг ўзга муаллиф назалига боғлаган ягона тахмиси ҳам Ҳазинийнинг "Қадрига етмас..." дея бошланувчи назалига- дир¹³. Ёки, Андижон зилизасига бағишланган мусаддаси Зи- ёуддинхоннинг шу мавзудagi мусаддасларига шаклдош ва оҳангдошдир¹⁴.

Агар, Ҳамза ўз девонига тартиб берган йилларда (1914-15) Ҳазиний босма баёзининг кенг тарқалганини назарда тутсак, бу асарларнинг яратилишига нечоғлик таъсир этганлик саба- бини ҳам аниқлаш мумкин.

Бу каби мисоллардан шоир Ҳазиний асарлари ўз даврида ва кейинчалик ҳам кўлаб ижод аҳлига ижобий таъсир кўрсат- ганлиги ойдинлашади. Унинг замондошлари томонидан **оташ- забон шоир** — дея эътироф этилиши ҳам бежиз бўлмай, бу айни ҳақиқат эди.

ХУЛОСА

XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларида ўзбек адаби- ёти, мумтоз анъаналар асосида давом этиш билан баробар, янгила дунёқараш ва ғоялар билан ривожланди. Бадий асар- лар янгидан-янги шакл ва мазмун билан бойиди. Мазкур давр адабиётининг ёрқин истеъдодли вакилларида бири Ҳазиний Ҳўқандий ижодий меросининг кўлами ва аҳамияти ана шулар билан узвий боғлиқ. У ўз даври адабиётининг тари- хда маҳоратли лирик шоир ҳамда сўфиёна талқиндаги асар- лар муаллифи ва пана-ахлоқ тарбияловчиси сифатида из қол- дирди.

Мумтоз адабиётимиз намоёндаларининг ҳаёти ва ижоди- ни тадқиқ этишда истиқомдан сўнг бирмунча изчил вазифа- лар қўйилди. Уларнинг асосийларидан бири маънавий ме- роста ҳолис ва ҳаққоний муносабатда бўлишдир. Соф лирик шеърлар билан бир қаторда диний-тасаввуфий ва ахлоқий- маърифий асарлар яратган ижодкорлар меросини илмий ба- ҳолашда бу мезон муҳим. Қадриятларнинг тикланиши ва бу боқий хазина сари жамиятда қизиқишнинг орта бориши, ада- биётшуносликда ҳам узоқ йиллар ўрганилмаб келинган ижод- корларнинг адабий меросини илмий жиҳатдан тўла ўрганишга ва янгила нуқтаи назар билан қарашга зарурат туғдиради.

Тарихдан илму маърифат ривож топган кўҳна дёиримизда вақти-вақти билан илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт марказлари ўлкамиз шаҳарларида барқ уриб турган. Ана шу- лардан бири Қўқон хонлигида бўлиб, ундаги илғор адабиёт шу жой адабий муҳити номи билан машҳур. Ушбу муҳитнинг кейинги вакилларида бири Ҳазиний Ҳўқандий ижодиёти- нинг тадқиқи эса XX аср бошларида мумтоз адабий анъана- лар асосида ижод этган йирик мутафаккир ва лирик шоирни танитди. Бир сўз билан айтганда, шоирнинг адабий-руҳий портретига чизгилар тортилади.

Шоир ҳаёти юртимиз тарихидаги энг қора кунлардан бўлиш чор Россиясининг истило йилларига тўғри келган. XIX аср охири — XX аср бошларига келиб, Қўқон адабий

ликдан сўнггина бу монеталиклар батараф этилиб, маънавий қадриятларимиз қаторидан муносиб ўрин эгаллаганигадир.

Ҳазиний ҳаёти ва адабий мероси юзасидан ушбу монография натижасидаги илмий хулосанинг асоси – илм-фанимизга Ҳазиний Хўқандий сиймоси ва асарларини аниқ ҳамда ҳаққоний равишда танитишдан иборат бўлганидир.

ИЛОВАЛАР

1-илова.

"Баёзи Ҳазиний" тўпламининг нашр этилиш жадавали (саҳалар ҳижрий-милодий тартибда берилмоқда)

№	Китоб номи	Босилган жойи, матбааси, йили	Ношари	Котиби	Ҳазиний шеърларининг сонин
1.	بیاض حزینی	Тошкент, Орифжонов 1328-1910	Мирзо Аҳмад бин Мирзо Карим	Сирожиддин Маҳдум	33 та.
2.	بیاض حزینی	Тошкент, Орифжонов 1328-1910	Калий Шошай	Сирожиддин Маҳдум	33 та.
3.	بیاض حزینی	Тошкент, Орифжонов 1328-1910	Мухаммад Расул бин Мусоқори	Юсуфжон ар-Ражаъӣ бин Мулла Зоқиржон Шошай	19 та.
4.	بیاض حزینی	Тошкент, Орифжонов 1329-1911	Камолтон Исмоилбой ўғли Тошкандий	Сирожиддин Маҳдум	36 та.
5.	بیاض حزینی	Тошкент, Порцев 1329-1911	Мирзо Аҳмад бин Мирзо Карим	Сирожиддин Маҳдум	36 та.
6.	بیاض حزینی	Тошкент, Лахтин 1331-1913	Мирзо Аҳмад бин Мирзо Карим	Сирожиддин Маҳдум	30 та.
7.	بیاض حزینی	Тошкент, Порцев 1331-1913	-	Сирожиддин Маҳдум	29 та.
8.	بیاض حزینی	Тошкент, Орифжонов 1333-1915	Мухаммад Зуфар бин Шукр Мухаммад	Сирожиддин Маҳдум	30 та.

Ҳазиний газалларига мухаммаслар

Ҳазиний газалига Фурқат мухаммаси
 Манам, аҳли фано яғлиғ, риёзат қилмасам бўлмас,
 Топиб бир пири доғони, инobat қилмасам бўлмас,
 Бўлуб ҳоқи роҳи, хизмат давомат қилмасам бўлмас,
 Гунаҳга тавба айлаб эмди, тоат қилмасам бўлмас,
 Хатою маъсияларга надомат қилмасам бўлмас,
 Дариго, билмадим ўзиди, юруб бу қару фарлиқда,
 Гунаҳ қилмаққа бўлдум, баришжoат пеша харлиқда,
 Юрурман то бу дам, мағрур ўлуб, бу бебасарлиқда,
 Абас ўлати йилитлик, сад дариво, беҳабарлиқда,
 Ғаниматидур, тирикликда ибодат қилмасам бўлмас,
 Гунаҳ қилмоқдин ўзги, манга бир иш бўлмади асло,
 Ўз амсoлим ичда юз қаро бўлдум, бўлуб расво,
 Бу дунёда манитгек бир гунаҳлик банда йўқ пайдо,
 На юз бирми борурман, тухфасиз Ҳақ қoшига фардо,
 Ҳаёлим борича эмди, итoат қилмасам бўлмас,
 Ҳабибдин умматини қилди, мани ула поки Яздоним,
 Яна берди қўлумга нақди миллат бирла ислоним,
 Кешар вақшмда манга, рўзи қилсун нури иймоним,
 Сулуқим Қодирия, раҳбаримдур нуру пийроним,
 Саҳарлар ҳифзи илмаллоҳин одат қилмасам бўлмас,
 Ибодат айламакка (ман) хоҳиш одагини тарк этишим,
 На зикри Ҳақ этап - деб, кечалар роҳини тарк этишим,
 Риёзат шиддатин тортмаққа ман тоқатини тарк этишим,
 Юруб нафсим учун, шул вақитга, тоатини тарк этишим,
 Қаноат шаҳрига бориб, тижорат қилмасам бўлмас,
 На бўлди пийра кўнгулум, маҳзанида сиз қила ҳиммат,
 На ерга юрак пултурсам, анда юзлангай манга нақбат,
 Қима бир яхшилик қилсам, етар ўрнига юз қулфат,
 Фужур-рафиқ, исёним ҳалойиқ(лар) аро шухрат,
 Мадина-Мақкатуллоини зиёрат қилмасам бўлмас,
 Туталди барча умрум, сад дариво, беҳабарлиқда,
 На иш қилсам, бўлур ула иш бири бирдин батарлиқда,
 Мани ҳoлим на кечтай, Фурқат, ушбу беҳунарлиқда,
 Эгосиз ит каби умрум ўнубдур дарбадарлиқда,
 Ҳазиний, ихтиёри эмди, хижрат қилмасам бўлмас.

Ҳазиний газалига Хислат мухаммаси

Бўлмайин ағра ҳамдам, эй тари, танҳоча кел,
 Ҳам бериб қoатларингга зеб ила ороча, кел,
 Кўрсатиб элга жамoлинг айлабон шайдоча, кел,
 Байт ула-аҳзоним сари Юсуф каби зебoча кел,
 Сабзаларини яшлатиб, гулзор аро рaъноча, кел,
 Келмади раҳминг, саҳрлар айлагон зорим кўруб,
 Йилмоқдин қoлди охир кўзидиғи ёшим кўруб,
 Қандoғ умрим ўткорурман, дунёда сенсиз юруб,
 Мисли Мажнундек биёбонларда юрсам, оҳ уруб,
 Ҳoли зоримни кўруб, лутф айлабон Лайлоча, кел,
 Қўрқарам, ишқинг аро етса ажал Вомиқ каби,
 Совинурман, кўрмасам то бир маҳал Вомиқ каби,
 Ишқ шаръига атар айлаб амал Вомиқ каби,
 Остонинг ёстониб ётсам, ўшал Вомиқ каби,
 Чун тағoфул айламай, ҳар дамда бир Ўзрoча, кел,
 Қул бўлуб, санга ўзим хизматда турсам неча йил,
 Хоки пойинг тардини кўзимга сурсам неча йил,
 Оҳ-деб, тошлар билан кўксумга урсам неча йил,
 Ҳам чунон Фарҳoд каби тоғларни қазсам неча йил,
 Мисли Ширин қўлида бир ханжари бурроча, кел,
 Силкиниб, бир-бир бoсиб, юз ноз ила жавлон қилиб,
 Бенаво бечораларга хайр ила эҳсон қилиб,
 Бир боқиб, вайронамизни боғ ила бўстон қилиб,
 Эҳтиёт айлаб ўзинг, эл кўзидин пинҳон қилиб,
 Билмасун ула шум рақиблар, қилмайин ифшоча, кел,
 Бўлди хижрон оташинг, Хислатинг бағри қабoб,
 Айлабон қаҳру газаблар, қилма кўб ҳoлин харoб,
 Илтимосим ушбодур, эй маҳвани олижаноб
 Бу Ҳазиний хастани ҳар кунда ҳoлин сўрoб,
 Ўлгонда марсия айтиб, яна дебoча кел.

Ҳазиний газалларига Шеван мухаммаслари
 Сиз қила қилса талаб, ҳар кимса субҳондин топар,
 Гар паваккал бирла йўл путса биёбондин топар,
 Тантурустлик қадрини бемори нолондин топар.

Испаса ҳар ким Худони кўнгли ваёрондин топар,
 Тун саҳарларда ва ё ул чашми тирендин топар.
 Кору борим сўрмингиз мундоғ кўруб бесарупо,
 Фурқатин ёнимда бўлди, тан рамақта ошино,
 Манзилим гулахан кулидин бўлағини бир ўзга жо,
 Лайли Мажнундин хабар олмақини қилса муддао,
 Ошиқи сарғашгани оҳ ила афкондин топар.
 Улди Вомиқ дамбадам Уэронги испаб, оҳ уриб,
 Берди жон Фарҳод Ширин ишқига тоғ қазиб,
 Қилди барбод умрини Мажнун ҳамиша "Лайли" деб,
 Кетти Байтуллога Адҳам тахту бахшидин кечиб,
 Жоман пашминасин саҳрода чўпондин топар.
 Йиллар Канъонда қирқ йил тинмайин ҳар субҳу шом,
 Доғи фарзандига бўлди кўзларин нури тамом,
 Бўлубон, рози қазон Ҳаққа ул оли мақом,
 "Юсуфим!" - деб, йиллар эрди, байтул-аҳзонда мудом,
 Яъқуб ўғзини сўраб, ул Мисри султондин топар.
 Фазл элнин ҳар қаерда кўрсангиз муҳтождурр,
 Бенишонамқ кўчасига доимо йалаб юрр,
 Ушбу кун халқ ичра мўътабар бўлгон, дунё эрур,
 Оқлау донода йўқлур заррача айшу хузур,
 Бу жаҳон нашгу намосин сўрса, ногондин топар.
 Муддаосига етар гар қилса ҳар ким жўстужу,
 Бешлаблар бўлмағайлар маълабига рўбару,
 Мақсадингга қўйма юз шак бирла сан, эй сода рў,
 Сўхбати Хизри набийни қилса ҳар ким орзу,
 Мисли ул Мусо Қалимдек оби ҳайвондин топар.
 Сарв янглиғ қоматим ҳам айлади, бори миҳан,
 Устпига гўрбат юки тушти эзилди, бу бадан,
 Хаста Шеван санга чарх ошурди жаврин ўзтадан,
 Мисли ул Вайсул-Қаран, чўлларда тулмингман вапан,
 Испаса ҳар ким Ҳазинийни, "Регистон" дин топар.

...

Мане бенаво ё, ҳаёт ан-набий,
 Сабоҳу масо ё, ҳаёт ан-набий,
 Дерум доимо: "ё, ҳаёт ан-набий",
 Сиза жон фидо ё, ҳаёт ан-набий,

Қилай ман фидо ё, ҳаёт ан-набий,
 Қўлудин тутунг бўлса рўзи жазо,
 Ҳамиша эрур дилда бу муддао,
 Бошимга тушар йўқса юз минг бало,
 Ошингиз Мухаммад, расули Худо,
 Ки сиз Мустафо, ё, ҳаёт ан-набий.
 Этар сиздин аҳли саодат умид,
 Яна жумла аҳли шақват умид,
 Қилурмен киби нур надомат умид,
 Қиёмат кунига шафоат умид,
 Ки биз пурхато ё, ҳаёт ан-набий.
 На ерда эса аҳли ислому дин,
 Барисин шафоатга айланг қарин,
 Мани ҳам булар ичра қўйманг ҳазин,
 Ки сиз Мустафо саййид ал-мурсалин.
 Рисолатпаноҳ ё, ҳаёт ан-набий.
 Гунаҳ дарди юзимни қилди қаро,
 Уёлмгман эй саййиди анблө,
 Бу юз қарога бўлунг раҳнамо,
 Мане осийни еткурур раъзато
 Қачон ул Худо, ё, ҳаёт ан-набий.
 Ўшал ер таманносидур ҳар дами,
 Етурсун Худонанди олам мани,
 Қўзуминг ёшини оқузуб қон каби,
 Тавоф айласам хонаи Каъбани,
 Бугур муддао ё, ҳаёт ан-набий.
 Манга хуш эмас орзуи вапан,
 На аҳбоб хайли билан анжуман,
 Бериб жоним, эҳромим айлаб кафан,
 Қолай "жаннат ал-бақъа" хокида ман,
 Ки етса қазо, ё, ҳаёт ан-набий.
 Ўшал куни рағбон маҳиар ошур,
 Тамуғ хавфидин барча эл йиллашур,
 Шафоатини сиздин у дам истишур,
 Ҳама умматингиз умид айлашур,
 Ки рўзи жазо, ё, ҳаёт ан-набий.
 Юзингизни кўрмоқ, сизни эй расул,
 Эрур жумладин ахирироқ бир хусул,
 Бу Шеван таманноси сиздин ушул,

Кимки, дарёи муҳаббатки чўмар ғаввосвор,
Ман Ҳазиний, толиби дурдона бўлсам кошки.

3-илова.

Шаҷаралар

Авлод шажара №1

Аз машойиҳи кибор ҳазрати эшон Набирахожа ибн Хожа
Муҳаммад Сиддиқ ибн Хожа Муҳаммад Али ибн Қутбул-ақноб
ва ғавсул-ғусс ҳазрати эшон Валиддинхожа ибн Хожа Авиз
шайх ибн Хожа Валиддин шайх ибн Хожа Зайнуддин ал-му-
лакқаб би Фаритша Амо ибн Шайх Аҳмад ибн шайх Шамсид-
дин ибн шайх Тоҷиддин ибн шайх Камолуддин ибн шайх До-
ғуд ибн шайх Тойи ибн шайх Аҳмад ибн халифа Муҳаммад ибн
халифа Муҳаммад ибн халифа Мустақим ибн халифа Муни-
ваккил ибн халифа Мағмун ибн халифа ҳорун ар-Рашид ибн
халифа Маҳдун ибн Абу Жаъфар Мансур ад-Давонақий ибн
Муҳаммад ибн Али ибн Абдуллоҳ ибн Аббос ибн Абдулмутол-
либ.

(Изоҳ: мазкур шажара-ҳужжат ҳижрий 1287 / милодий
1869-70 йилда тузилган ва 74 муҳр босилиб тасдиқланган.)

Авлод шажара №2

Эшон Муҳаммад Амин Хожаки валади шарифи бузруквор
эшон Бобдорки волидаи эшон духтари Абдурахимхожа ибн эшон
ҳодий ибн Абдулваҳҳабхожа ибн Мавлоно Муҳаммад Бобохо-
жа ибн Мавлоно Юсуф Алихожа ибн Мавлоно Юнусалихожа
ибн Мавлоно Жосус Алихожа ибн Мавлоно Саййид Қаримхо-
жа ибн Мавлоно Дарвиш Алихожа ибн Мавлоно Саъиддинхо-
жа ибн Амир Хусайн саййиди содат ибн Мавлоно Олим ибн
Мавлоно Қулбиддин ибн Нуриддин ибн Мавлоно Шамсуддин
ибн Мавлоно Саййид Ориф ибн Мавлоно Халибиддин ибн
Мавлоно Муҳаммад шайхи кабир ибн қудватул-ақиде ва зуб-
дашул аблиё хожа Муҳаммад Али Ҳаким ап-Термизий ибн имо-
ми Саййид ҳодий ибн имоми Саййид Нақий ибн имоми Саййид

Ҳазиний дуоси бўлурму қабул,
Бу барқи гуноҳ ё, ҳаёт ан-набий.

...

Ҳазиний назалига Амоний муҳаммаси
Жон бериб, мен толиби жонона бўлсам кошки,
Икки дунёдин кечиб, мардона бўлсам кошки,
Ишқининг доғида ҳайрона бўлсам кошки,
Мисли Мажнун Лайлидек девона бўлсам кошки,
Ёр учун олам аро афсона бўлсам кошки.
Раҳм этиб, мен хашига, бир олмаса юздин ниқоб,
Оҳим, ҳижронида кўргил мани, бағри кабоб,
Ташналар бўлдум, нештай бир йўл мани айлаб итоб,
Дайр аро гири муғон мен пелбага сунса широб,
Боданўш сокини майхона бўлсам, кошки.
Ҳасрати, бағрим эзлади, фурқатидин нўш этиб,
Чикмаган жоним мани минг қуфлатидин нўш этиб,
Кетдим бир бор ўзимдин, суҳбатидин нўш этиб,
Жоми ваҳдатда муҳаббат шарбатидин нўш этиб,
Маст ўлуб, идрокдин бегона бўлсам кошки.
Ёр атар лутф айласа, қуларга бу гулзор аро,
Заррача кўрсам жамолин хобу бедор аро,
Дафъатан расво бўлуб, девонаю хушёр аро,
Шибмийдек рақс айлабон, ҳар кўчаю бозор аро,
Ишқ ўтига ўртаниб, бирёна бўлсам кошки.
Мен бўлуб ишқинг асир, тоғмадим ҳаргиз омон,
Қўймади мажнулиям, улаат чекари бир замон,
Тоқатим йўқ, заррача пурмакка мен айлаб макон,
Мулку ошёдин кечиб кетсам ёронлар бенишон,
Эл кўзидин бир йўл, пинҳона бўлсам кошки.
Қолмас армоним ёронлар чашми хумморин кўруб,
Ёр савдосинда ўлсам, неча озорин кўруб,
Ул Калимуллоҳ киби арзи дилим зорин кўруб,
Заррача қилса пажали Тангри дийдорин кўруб,
Тоқат элмай, Турдек сўзона бўлсам кошки.
Хун дил бирла киши жондин кечиб юз бора бор
Мисли Яхубдек, агар ёд айласа лайлу наҳор,
Файз олур, бешак Амоний, ишқида бўлса қарор,

Тақий ибн Имоми Али Мусо Ризо ибн Имоми Саййид Али Му-
сон Қозим ибн Имоми Жаъфар ас-Содиқ ибн Имоми Муҳам-
мад Боқир ибн Имоми Зайнул Обидин ибн Имоми Хусайн ро-
зиллоҳу таоло анҳум ибн ҳазрати Фотимапуз-Заҳро рози-
аллоҳу таоло анҳо бинни ҳазрати сарвари кoinот ва ҳуасан
мавжудот ҳазрати Муҳаммад Расулуллоҳ саломоллоҳу таоло
алайҳи ва ала олиҳи ва асҳобиҳи аҷмаин.

(Изоҳ: мазкур хужжат-шажара 22 та муҳр билан тасдиқ-
ланган.)

Эслатма: Биринчи хужжат эгаси Набирахожа эшон Ҳази-
ний туранинг катта боболаридан. Яъни, Зиёвулдинхон На-
бирахожа эшонга бешинчи авлоддир. Иккинчи хужжат эгаси
Муҳаммад Амин Хожа эшон шoirга том катта бобо — бобо-
сининг отаси бўлади.

Ушбу насабномалардан маълум бўладики, Ҳазиний аждо-
лари ҳам ота, ҳам она томонидан (26 ва 24 насаб билан), пай-
вambarимиз Муҳаммад (с.а.в.)га ва тўртинчи халифа ҳазрати
Али (р.а.)га бориб уланар эканлар.

Қуйидаги шажара эса асосий шажарага қўшимча бўлиб,
узалиб қолган синиқни тўлдирди.

Авлод шажара №3

Синот шажарага пўлдириш.

Шажаранинг охирги фарзанди Набирахожа бўлуб кейинги
авлодлари ёзилмаганларини ушбу жойда кўрсатилади:

1. Сотиболдихон
2. ибн Зиёвуддинхон эшон
3. ибн Каппахожа эшон
4. ибн Шамсиддин Хожа Охун эшон
5. ибн Муҳаммад Амин Хожа
6. ибн Низомиддинхожа эшон
7. ибн Набирахожа эшон.

Ушбу синот-шажарани пўтри деб "Мадрасаи Мир" имом
хатиби Саййид Аъзамхон ҳожи (муҳр, имзо, милодий 1992 й.,
Қўқон ш.)

Иршод шажара

Низомиддинхожа эшонга отаси Набирахожа эшон томо-
нидан берилган иршод. (Асли форсча бўлиб, бу ўринда тар-
жимаси берилмоқда.)

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим!

Аллоҳга ҳамд бўлсинки, орифларнинг қилини порлоқ нур-
лар билан ёрипти ва уларнинг руҳларини сирларнинг хушбўй-
лари билан тоза этди. Аллоҳ уларнинг сирларини муқаддас
этсин.

Гувоҳдик берамизки, Карим ва Салтор Аллоҳдан ўзга илоҳ
йўқ. Ва гувоҳдик берамизки, Муҳаммад унинг қули ва элчиси,
ҳамда дўсти ва гуноҳкорларни шафбат эптувчидир. Уларни
оспадан дарёлар оқиб турувчи жаннатларга дохил қилсин.
Муҳаммад алайҳиссалом ва у кишининг оилаларига ҳамда,
поқ саҳобалари (ҳақларига) Аллоҳга дуо бўлсин. Сўнгра Аллоҳ
субҳонаху таоло ҳазрат Мустафо саломоллоҳу алайҳи васал-
лам номлари ила бошлаб фойдаланимоққа мурувват қилди.

Ҳазрат Мустафо саломоллоҳу алайҳи васаллам ва ҳазрати
Сиддиқи акбар розиаллоҳу ва эшони Салмон Форс ва эшони
Қосим бин Сиддиқ ва эшони ҳазрати имом Жаъфар ас-Содиқ
ва эшони Бозид Бастомий ва эшони шайх Абдул ҳасан Хари-
қоний ва эшони шайх Абу Али Фармадий ва эшони Хожа Юсуф
Ҳамдоний ва эшони Хожа Абдуллоҳиқ Гилжувоний ва эшони
Хожа Ориф Ревгирий ва эшони Хожа Маҳмуд Фағнавий ва
эшони Хожа Али Ромиланий ва эшони Хожа Бобой Саммосий
ва эшони хожа Саид Амир Кулол ва эшони Хожа Баҳоруддин
Нақибанд ва эшони Мавлоно Яъқуб Чархий ва эшони Хожа
Аҳрор ва эшони Мавлоно Зоҳид ва эшони Мавлоно Дарвиш ва
эшони Мавлоно Хожа Имканатий ва эшони Мавлоно Хожа
Боқибиллоҳ ва эшони ҳазрати Имом Раббоний ва эшони Хожа
Муҳаммад Саййид ва эшони Миён Абдулаҳад ва эшони Миён
Обид ва эшони Хожа Музахон ва эшони халифай Сиддиқ ва
эшони ҳазрати Муҳаммад Хусайн қуддусаллоҳ.

Бу сирлар ва маърифат дарёсининг бир қатраси қилини
обод этди. Фақир ҳам Аллоҳ субҳонаху таоло инояти ва му-
руввати ила қўлимизнинг нури, фарзанди аржуманди Низо-
миддинхожа Набирахожа эшон ўилаларига ислам ва тари-

қат шминга ижозат бериб, орифлар толиби бўлиб, шариат ва тарикат йўлини тутишларини фарз этамиз ва бу муқаддас — Мустафо саломлаҳу алайҳи васаллам йўлларига муҳаббат ва сабот тилаймиз.
Валлоҳу аълам.

1248нчи ҳижрий йил (милодий 1832/33 йил), муҳр.

(Изоҳ: Мухр ичида шундай ёзув бор:

Бэ Довудхожа аз қутби низоми

Худовандо, бэдэх файзи кимоҳи.

Яъни: Худавондо, Довудхожага хизмат йўлида адолат файзини бағишла.

“Довудхожа” — Набирахожа эшоннинг асл исмидир.)

ИЗОҲЛАР

¹ Мумтоз адабиёт тарихида “Ҳазин” ва “Ҳазиний” таҳаллуслари билан бир неча муаллиф ижод этган. Таъқиқотимиз объекти бўлган шoirга ўз доирдасида “Хўқандий” нисбаси қўйилган, “Ҳазиний тўра эшони Хўқандий” дея, эътироф этилган эди. (Бу ҳақда рисолада ўрин билан тўхташган.)

² Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. 2-том. -Т., 1945. 422-423 ва 425-426-бетларда Ҳазинийнинг уч қазали ва “Тонг отқучча” рафидани газалига Диофдор мухаммаси берилган.

³ Қайомов П.А. Таъкирани Қайомий. 3-китоб. -Т., 1998. 562-563-бетлар. Кейинги ўринларда шу маънага мурожаат этилганда “Тазкира” дея, саҳифа рақамига қўйсатилди.)

⁴ қ.: Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар. -Т., 1959. 34-35-бетлар; История Узбекской ССР. Том 2. -Т., 1968. С.415; Ўзбек адабиёти тарихи. V том. -Т., 1980. 20-21-бетлар; Каримов Р. Ўзбек адабиёти тарихи. (3-китоб). -Т., 1966. 71-бет; Абдулла С. Шoir Зорий // Шарҳ юмузи. 1956. 10-сон. 99-100-бетлар; Абдулла С. Асарлар. 3-том. Мавлони Муқимий. -Т., 1978. 217-218-бетлар; Раҳматова Д. Муқимий издошлари. -Т., 1978. 35-бет ва бошқ.

⁵ История узбекской литературы. В двух томах. Том 2. -Т., 1989. С.349.

⁶ Ҳожиева Р. Тошбосма баёзлар ўзбек адабиётини ўрганишда муҳим манба // Адабий мерос. 1980. №1 (13). 87-96-бетлар; Абдуллаева Б. Тошбосма баёзларнинг илмий таъсири // Адабий мерос. 1989. №4 (50). 37-44-бетлар.

⁷ Ҳазиний. Тасадуф, ё Расулуллоҳ. /Шеърлар/ -Т., 1992. -48 бет.

⁸ Ҳазиний. Девон. (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва лугат-изоҳлар муаллифлари А.Маъминов, О.Жўрабоев) -Т.: Матнавийят, 1999. 9 б.т. (Рисола давомиде ушбу манбадаги шoir асарларидан келтирилган ва айрим ўринлардагина қавс ичида қисқача А. дея саҳифа рақами кўрсатилиб борилади.)

⁹ Абдуғафуров А. Қалб қатридаги қадриятлар // Мен Вомику сен-Узро. -Т., 1998. 206-211-бетлар.

¹⁰ Юсупов Ш. Ҳазиний тўра меросига бир назар (Сўнгсўз ўрнидаги мақола) // Ҳазиний. Девон. 152-167-бетлар.

¹¹ Орзибеков Р. Ҳазиний Хўқандий назмиётида илҳотий тинсоллар тақдирини // Мустанналик, Самарқанд ва миллий-диний қадриятлар. -Т., 2001. 47-49-бетлар; Орзибеков Р., Абсамиев Х. // Адабиёт ва тарих. ЎзАС. 29. XI. 1991.

¹² Кароматов Х. Хўрматан пайғамбарлар талбаси. -Т., 1998. 40-бет.

¹³ Қосимов Б. XX аср бошида жаҳид адабиёти ва тарихий ҳодисалар // Жаҳидчилик: ислоҳот, интиломи, мустанналик ва тараққийёт узун кураш. -Т., 1999. 116-бет.

¹⁴ Зиёлулдин Ҳазиний // Авалиёлар султони. Туронлик волилар. -Т.,

1995. 157-169-бетлар; Фарғоналик валийлар. -Т., 2001. 69-72-бетлар.
* ¹⁵ Маҳмудов М., Остонакулов И. Бу жаҳонга ким келибдур // Ўз АС. 12.IV.1991.

¹⁶ Маҳмудов М., Остонакулов И. Ўша мақола.

¹⁷ Жўрабоев О.Р. Ҳазиний Хўқандий ҳаёти ва ижодий мероси. НД. -Тошкент, 2003. - 156 бет.

¹⁸ Шу ўринда, шоир биографияси ҳақида тўхтилгани босе, "Расулуллоҳ вориси" киноқиссаси (Амиев Н., Оққўрвоний И./Сирли олам. 1997. №10) ҳақида ҳам муносабат билдиришни зарур деб ҳисоблаймиз. Кинорежиссёр ҳам маълум маънода бадий асар. Лекин унда ақс этган кўп маълумотларни бирор манба тасдиқламайди. Асардаги ноаниқ ва асосланмаган ўринлар кишида тасвир уйғотади. Жўрабаев, Ҳазиний тўра ождоғларининг Термиздан келганини; шоирнинг томга чиқиб, хонин қилиши ёки, Фарғона генерал-губернаторининг қабул маросими ҳақидаги воқеалар аслида бўлмаган. Чунки тадқиқот давомида улар тасдиқланмади. Яна киноқисса матнида келтирилган саргарош Мاستонхўжа билан боғлиқ воқеа ҳам анча ўзгартirilган ва моҳиятидан узоқ шаклда берилган. Фикримизча, ҳар қандай бадий асарда ҳам биринчи навбатда реал воқеалар, етарли даражада дадилланган ва ишончли маълумотларга ёндашмоқ лозим. Бадий тўқима эса мейёрида бўлмани адруст, деб ўйлаймиз.

¹⁹ Хусеин, И.Остонакулов "Авлиёлар султони. Туроплик валийлар" китобининг 1995 йили нашрида берган: "Айрим маълумотларга кўра, Зейнулаҳмон балоғат ёшига етгунча ҳам аниқ ноллар ва адабиёт билан жиддий машғул бўлмаган, асосан дехқончилик билан шуғулланган..." тарздаги муҳкам фикрнинг китобнинг қайта нашрида (-Т., 2004) ҳам айнан такрорлайди. Албатта, бу муаллифнинг ҳаққи. Лекин аниқ фактлар ҳам эътиборга олиш зарур. Нетанга, бир ижодкор ҳаёти ҳақида турли асосланмаган, мунозарали фикрлар китобхошлар орасида тушунмовчиликка олиб келади.

²⁰ Мухаммаднинг тўлиги: А.129-130. ["Фарғоналик валийлар" китоби (-Т., 2001. 170-бет)да ҳам мажкур муҳаммас матни берилган. Бироқ, бундаги шетр матн тартибсиз бўлиб, кўп ўринлар хато ўқилган ва шундайча ўқувчилар ҳуқуқи ҳавола этилган. Ажабонгармис шуки, И.Остонакулов домага ишончли манбалар асосида ҳозирлаб, 1999 йил чоп этилган, Ҳазиний "Девон"дан хабардор бўлгани ҳолда шундай нопишанкка йўл қўйган.]

²¹ «Халифа» атамасининг "Инсон қомла, ҳақиқий мурида, валий, шайхдан сўнг унинг ўрнига ўтирадиган мурда" ва "иршо вазифаси берилган киши" маънолари бор (Шайх С. Тасавуф тарихи: -Т., 1999. 68-бет.) Кўқон хонлиги даврида ҳам "халифа" аниқ мансаб ва унвон сифатида қабул қилинган. "Халифа - ўришбосар. Кўқонда нақиббандия, қаландария, жаҳрия тариқатларининг раҳбарлари". (Ихтида Ш. Кўқон хонлиги ва Бухоро амиратидида унвон ва мансаблар. -Т., 1996. 19-бет.)

²² Бу зоти шариф ва асарлари ҳақида қоранг: Шайх Сайид Абдулқодир Гийомий. *Сиррул-исроф. Мақбулот*. -Т.: Мовароуннахр, 2005. 3-32-бетлар (О. Жўрабоев кириш сўзи).

²³ Ғавс ул-аъзам - Абдуллоҳдир Гийомийнинг куниси; энг булук ғавс (мадада берувчи), яъни, авлиёларнинг буюти демакдир.

²⁴ Ahmet İnce. Tasavvufun İktikadi. -Bursa, 1984. S.98.; Шайх-муршид ҳақида яна: Маҳмуд Астад Жўшон. Тасавуф ва нафс тарбияси. -Т., 1999. 37-40-бетлар; Турар У. Тасавуф тарихи. 67-69-бетлар, ва ҳ.ж.

²⁵ Мажзуб ўзбек тасавуф адабиётининг ирриқ намоёндаларидан бири. XVIII аср иккинчи ярмида, баъзи маълумотларга кўра Кўқонда, баъзиларига кўра эса Қаришда туғилган; вафот санаси Қори Қундузийнинг "Таворихи манзума" асарида ҳиж.1265/мил.1849 йил, "Тазкира"да эса ҳиж.1273 / мил.1857 йил дея кўрсатилган, Наманган. (Тазкира Қайюми. I, 187-190-б.); (Яна ушбу сатрлар муаллифининг Мажзуб ҳақидаги мақолалари: Мажзуб// Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 5-жилд. -Т., 2003; Мажзубни бинасизми ёхуа мажзубийлик нима?// Ўз АС. 2004, 25 июнь; Мажзуб Намангоний ва адабий меросининг манбалари хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. -Т.: Фан, 2005. 46-50-бетлар.)

²⁶ Шетр матни шоир ва хаттот Чархий қалами ила пуштиранг фабрика қозонга қора снэх билан чиройан постельлик хатида 1922 йил кўчирилган. Асл нуска ф.ф.п. Мадаминов А. кутубхонасида бўлиб, кутубхона насабдги манбалардан фойдаланиш имконини берганлари учун устозга миннатдорчилик билдирамиз.

²⁷ Ҳақимхон халифанинг ҳозирда ҳаёт авлодларидан бири, Мухаммадхон Маҳдумнинг ўғли Ҳафизхон ота Мухаммадхоннинг айтишларича, Ҳақимхон эшон ҳаёти давомида уч кишига иршо берган ва ана шу учинчи (охирги) иршо соҳибни Ҳазиний тўра экан. Лекин Ҳақимхон халифа нэхор қилганки: "Биз уч зотга иршо бердинг, ҳали маҳшартоҳда жавоби қаңдоқ бўлар экан?!" Демак, ушбу иршо соҳибларига ўзи берган руҳсат учун бу улуғ зот бир умр масъулият ҳисси билан яшаган.

²⁸ Юсупов Ш. Ўша мақола, 163-бет.

²⁹ Остонакулов И. Фарғоналик валийлар, 70-бет.

³⁰ В.В.Цабульский. Современные календари стран ближнего и среднего востока. Синхронические таблицы и пояснения. -М., 1964. С.106.

³¹ Мухсиний. Илк девон. 30^{еб} ырақ, У.Неъматовда сақланиётган нуска; Девони Мухсиний. А фонд. 7392 рақамли кўлзма, 150^{еб} ырақ.

³² Рожий Хўқандий кўлзма тўлаими. ҚАМ фонд. Изох Сулаймонқул Суварқул ўғли Рожий Хўқандий моҳир хаттот ва шоир бўлганлиги маълум (Раҳматова А. Муқимий издошлари. 37-53-бетлар). Шунингдек, у Ҳақимхон халифанинг ўғли Мухаммадхон Маҳдумга хаттотликдан даре берган.

³³ Мадаминов А. кутубхонаси, кўлзма тўлаим.

³⁴ ҚАМ фонд. кўлзма № 674. 45^{еб} ырақ.

Қ.: Ш. Юсупов. Ҷиша мақола. 161-162-бетлар. Остонақул И. Зиёвуддин Ҳазиний // Азиялар султони. 163-165-бетлар.)

41 Жадағичлик: Ислохот, интилоши, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. 116-бет.

42 Туркистон вилоятининг газети. 1908 йил, 14 сентябрь (№74).

43 Қ.: Муқимий. Асарлар тўплами. 2-том, 15-16-бетлар; Муқимий муҳаммаси. // Тафаккур. 2000. 3-сон. 86-87-бетлар; Фуқрат ижодиёти. - Т., 1990. 130-131-бетлар; Исҳоқхон Ибрат. - Т., 1994. 123-125-бетлар; Камий. Адиби обод айлантис, 95-97-бетлар.

44 Қ.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб, 198-199, 208-210-бетлар.

45 Рафур Рулом. Таълиқан асарлар. - Т., 2003. 342-бет.

46 Сизқий Хоңдалиқий. - Т., 1998. 211-213-бетлар; Бу ҳажв ҳақда: Жаломов А. Ҳаёт ва ҳажвиёт (1905-1917) // Ўзбек адабиёти тарихи маъсалаари. - Т., 1976. 139-149-бетлар.

47 А. фонд, 501/11 рақамли кўлемма, 26* вароқ; Нақибандия тарикати-га онд кўлеммаар фикрияти, 46-бет.

48 Валихўжаев Б. XV-XIX асрлар Ўзбек адабий-танқидий қарашлари тарихидан // Ўзбек шеъроти ва адабиётшуносоти тарихидан. Янги серия, 138-нашр. - Самарқанд, 1964. 154-бет.

49 Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат-адабиётшунос. 12-бет.

50 Бу ҳақда Мунавварқори, Абдулла Авлоний ва Чўпонларнинг ҳам танқидий фикрлари мавжуд (Қ.: Абдурашидов М. Хоттилариям. - Т., 2001; Туркистон матбуоти тарихи (1870-1917). - Т., 2000. 38-39-бетлар.)

51 Қаримов И.А. Аҳомати жамият сари, 6-бет.

52 Қалб қатридаги қадриятлар, 210-бет.

53 Мисол учун: В. фонд, №р-1502.

54 Мисол учун: ҚАМ фонди, №р-2572; В. фонд, №р-2572, р-1502.

55 Мисол учун: В. фонд, №р-2492; ҚАМ фонди, №р-672; А. фонд, №р-11620/1.

56 Мисол учун: Мухаммадхон Х. кутубхонаси, "Мажзубхоналик" - зикр мажлис учун тартиб берилган мажмуа; Проф. Жамалов С. кутубхонаси, XX асрининг ўрталарида тартиб берилган 951 саҳифалик "Мажзуан ушшоқ ал-Қамол" баёзи.

57 Мисол учун: А.Насимий мусаввадаси, Мадаминов А. кутубхонаси ҚАМ фонди, №р-101/40-57; ХУМ фондидаги тўплам; Мадаминов А. кутубхонасидаги тўплам.

58 Ҳамидова М. Кўлемма баёлар адабий манба. - Т., 1981; Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи // Ўзбек адабиёти тарихи маъсалаари. - Т., 1976. 78-100-бетлар; Хайитматов А. Баёз // Адабий меросимиз уфқлари. 191-192-бетлар ва бошқ.

59 Масхат В. фонд, №р-2572, р-1502; ҚАМ фонди №р-680, р-672, р-45.

60 Масалан: А. фонд №р-11414, В. фонд №р-322; ҚАМ фонди №р-27.

61 ҚАМ фонди №р-672, р-680 ва р-45; В. фонд №р-2572 ва р-1502.

29 Таъриқи Қайомий. 1 китоб, 182-183-бетлар.

30 Ҳонахоҳ - тарикат аҳли зикр мажлиси ўтказидаги манзил. (Мазкур таъкидланган ҳонахоҳ ҳозирда Қўқон шаҳар Деғрезлиқ гузарига бўлиб, Ҳакимхон халифа Хўқандийнинг қабри ҳам уша ерда.)

31 Шоирнинг аёли Қумринисо ашнинг (халқ "Чеклик ая" ҳам деган) қишлоғи Қорюултепа (ҳозирги Бағдод тумани, "Ҳазиний" ж/х)да 1914 йилда қашар йўли билан жомеъ масжиди қурилган. Ушбу масжид қурилишида иштирок этган Қўштеғирмон қишлоғлик уста Султон бошлиқ ҳунармандлар Ҳазиний тўрнинг ҳурмати учун хизмат ҳақи олишмайди. Масжид очилишида қатнашган Жўрахон ота Мирфайз ўғлининг (1991 йилда 92 ёшда бўлган) таъкидлашича Ҳазиний тўра ушбу маросимда:

"Бу масжид, кўб яхши масжид бўлади-ю, охири бунга ўт кетиб, кўчиб кетад" дейди. Ҳақиқатда ҳам масжидда 1943 йили ёлғин соғир бўлади. Ҳозирда харобалари мавжуд, Юқоридаги боғ бузилиши ва масжид ёлғини ноқаси бир йилда бўлишида сиримлик ва хикмат бор.

32 Масалан, ҚАМда Ҳазиний шеърлари билан айтилишчи Фармон ҳофиз ижросидаги иккита қўшиқ ёзилган, 1912 йилда чиққан грамластеппа сақланади.

33 Мисол учун қуйилганларга диққат қиласиз. Валихон эшонбўвадан нақ: "Ҳазиний тўра бир кун Қувадаги улуғ зотларнинг тўй маросимига тақдир этилади. Қувада поэда, тўйхонагача извошда келди. Илтимосларга биноан тўйда ашула қилиб беради ва илҳотда кўп пул тўпланади. Ҳазиний тўра эса бу маънанинг ҳаммасини ўша ердаги етим ва бела-белораларга улашиб беради". Уста Мастоҳхўжа ота эса шундай хикоя қилади: "Бир кун Ҳазиний тўра 13 ёшли Мастоҳхўжани ўйларига қаҳирлилади. Сартарошлик касбини эгаллаган бу ўстоздага ўз соқлини талдан олишини сўрайди. Уста бола бунга ажабланиб, кўнмайди. Шунда шоир буюради ва иложсиз қолган уста айтганини бажаради. Эшонбўва уч кундан сўнг хабар олишини тайинлайди. Муалит ўтга, ўстоздадан кучада шима таплагини сўрайди. "Тинчлик" - жавоби у зотнинг қониқтирмай, ростини айтишини амр қилади. Шунда Мастоҳхўжа: - Кўчада сизни кўрган одамлар "Эшонбўва ақдан олиб қолганимиз?" дея ажабланишмоқда,- дейди. Бу жавобдан сўнг енгил тин олган Ҳазиний тўра айтдики: - "Аҳамадуллоҳ! Қишлоғимиз қатта ва унда улуғ зотлар яшаган. Ёш қари, нурунийлар кўп. Тўп-тўп бўлишиб, гузарда, масжид атрофида ўтирилади. Мен бўлсам ҳар кун аша шу мис кузани кўтариб, икки-уч моттадан ҳонулга сув олгани чиқаман. Шунда, ҳатто, мўйса-фидалор ҳам то мен сўни олиб кириб кетганимча ўрниларидан туриб, оқиб сақлаганча, қўл қовуштириб турилади. Мана уч кундан бун ҳеч ким турмай қўйди. Мен оқсоқоллар олдига ўзимни гуноҳкор билардим. Мана, Худота шўрки, шундан енгилладим!" (Бизнингча, мазкур хикоянинг ботиний маъноси тасаввуфий роҳ ва маслак билан боғлиқ - О.Ж.)

34 Кейинги таҳлилт хотира-хикоялардан айрим намуналарини проф. Юсупов Ш. ва ф.ф.н. Остонақул И. ҳам ўз мақолаларида келтириб ўтган.

рилса, ўз аҳдига вафо ботида Тангри таолодан ўзга вафодорроқ зот йўқлиги таъкид этилган. (Шеърда Қуръон оятларидан келтирилиши ва ишора қилиниши билан таъкид этилган, бу ҳусусда рисолада батафсил тўхтаб қаралган экинчи иқтибос сўбатга бўлиб, бу ҳусусда рисолада батафсил тўхтаб қаралган.)

⁷⁰ қ.: Жўрабев О. Қўлзма манбаларда Муқимий ижоди // Тил ва адабиёт таълими. 2001. 3-сон; Муқимий даставизлари ҳақида // Адабиёт кўзгуси. 5-сон; Муқимийнинг "қўлзма баёзи" // Гулистон. 1999. 3-сон.

⁷¹ Масалан: В. фон, р-2572, 64* арабча берилган "Айримаъуни" раифли мусаввасида "Юсуф" *يوسف* исми (صرف) тарзиди нотўғри ёзилган.

⁷² Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттоғлар. -Т., 1991. 43-бет.

⁷³ Муқимий. Таламима асарлар. (Нашрга тайёрловчи: Ғ.Ғулом.) -Т., 1942; Каримов Р. Муқимий ижодий меросининг манбалари // Муқимий. Асарлар. 2-том. -Т., 1980. 175-176-бетлар; Расул Х. Фурқат асарларининг бизга наъний таъкиднинг матни ҳақида // Фурқат. Асарлар маънаси. -Т., 1991. 12-13-бетлар; Ҳожиёва Р. Ўша мақола, 87-96-бетлар; машҳур турк олими проф. Ф.Қўрули бу баёзнинг "Тошкент тошбосмасидаги Мажмуи Ҳазиний" *Мажмуи Ҳазиний* (Türk edebiyatında ilk mütasavvıfılat, S.96).

⁷⁴ Армугули Хислат. -Тошкент: Орифжонов матбааси, 1912.

⁷⁵ Ойбек. Асарлар. 10-томик. 3-том. -Т., 1969. 11-бет.

⁷⁶ Ғафур Ғулом. Ўша манба. 277-бет.

⁷⁷ қ.: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб, 342-444-бетлар ва бошқ.

⁷⁸ Каримов И.А. Оллоҳ қабиласида, юрагимизда. -Т., 1999. 10-11-бетлар.

⁷⁹ Масалан: Қиёматнома. Институт Востоковедения РФ, №р-831; В. фон, №р-1741/IV, р-1322/XXI, р-2055/II; Махшаринома. Шу фон, №р-1322/XXI ва ҳ.к. "Қиёматнома" асари ҳақида: Разванов Ф.Р. Хомис ва унинг адабий мероси. НД автореферати. -Т., 1997. 11-бет.

⁸⁰ Уктов У. Муслим ибн ал-Ҳажж. -Т., 1995. 61-бет.

⁸¹ Собир Абдулло. Асарлар. 3-том. -Т., 1978. 217-218-бетлар.

⁸² 1) бўйсунуш, итоат этиш; 2) Алоҳда синини; 3) диний расм-русум, умулар. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат, 383-бет; Арабско-русский словарь. Том 2, С.33.

⁸³ Ҳадислар. -Т., 1991. 95-бет.

⁸⁴ Охиратнома. -Т., 1994. 12-бет.

⁸⁵ Ҳадислар. 69-бет.

⁸⁶ Tasavvuf terimleri sözlüğü, S.240-241.

⁸⁷ Tanikatlar ansiklopedisi, S.201; Бу энкр "Даврон" тарзиди ҳам берилган.

⁸⁸ Девоналар - бу ўринда ишқ аҳли миялосида келмоқда.

⁸⁹ Аслида "чэху тан", яъни қирқ тан, қирқ киши демакдир.

- 129 -

¹⁴ ДАМ архивидати баёзда Камий, Шенап; ҲУМ фондидати тўламада Хислат мухаммаси.

¹⁵ Масалан: ҚАМ фонди №р-672 да Дилафкор ва Пиримқорнинг "Ё ҳаёт ан-набий" раифли назамга.

¹⁶ Масалан: В. фон №р-1502 баёз символик равишда Ҳазинийнинг "Бу фойний Аунедин жумла пайғамбар кетти ким қолди..." мусавваси.

¹⁷ Масалан: В. фон №р-2492, 221* арабча Алишер Навоийнинг бизга номуъауим бир назамга Муқимийнинг ҳам мазмун бўлмаган мухаммаси аниқланди. (қ.: Жўрабев О. Оразинг гулзорига борам // Ўз АС. 9.11.2001; Ўша муаллиф, Навоий назамга Муқимий мухаммаси // Ишони. 30.1.2001.) Шунингдек, Мажзубнинг ҳам Навоийнинг бизга мазмун бўлмаган назамга тахмиси ДАМ архивидати баёзда учрайди. "На янгил ай-лади тасвир оразинг наққош" мисраси билан бошланувчи Алишер Навоийнинг 9 байтга ушбу назамга Мажзуб бадий пухта тахмиси юқорида таъкидланган ва яна бир неча қўлзмаларда учрайди. Қорий Хуқандий ҳам, ҳудди шу назамга тахмис бермаган. Бу ҳақда проф. А.Абдуғафуров маълумот бериш билан бирга Навоий назамга матнини эълон қилган (қ.: "Халойин ул-маоний" дин четда қолган назамлар // Навоийнинг ижод ола-ми. -Т., 2001. 104-123-бетлар).

¹⁸ Масалан: ҚАМ фонди №р-674, р-680 ва ДАМ архивидати баёз.

¹⁹ Муқимий ҳажвийи ҳақида профессорлар Р.Каримовнинг "Муқимий" (176-220-бетлар) ва А.Абдуғафуровнинг "Муқимий сатираси" та-диқотларида батафсил тўхтанган.

²⁰ В. фон, №р-2492, 157* арабча ва А.Насимий мусавваси, 52* арабча.

²¹ ҚАМ фонди, №р-672, 318* арабча ва №р-674, 601* арабча.

²² В. фон, №р-1502, 4* арабча; №р-2572, 81* арабча; А.Насимий мусавваси, 67* арабча.

²³ Масалан: "Ҳажрида" раифли марсия-мухаммас (Муҳаммадхон Х. кутубхонасидаги қўлзма), "Жуа" раифли назам (А. фон, №р-13218) ва яна юқорида кўриб ўтганимиз айрим янги аниқланган шеърлар ҳам фақат бир манбада учрайди.

²⁴ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадиқотлар. -Т., 1986. 40-бет.

²⁵ Эркинов А.С. Матншуносликка кириш. -Т., 1997. 10-11-бетлар.

²⁶ Камийнинг Ҳазиний назамга бу мухаммаси: Камий. Дини оёла айлангил. -Т., 1998. 84-85-бетлар; Шенап мухаммаси эса ишода берил-моқда.

²⁷ Мадамнинов А. кутубхонасидаги яна бир қўлзмада бу назам 7 байт бўлиб, унда ҳам "Моноидин сени" тарзиди раифланган.

²⁸ Қуръони Карим (-Т., 1992. Ўзбекча изоҳли таржима муаллифи: Аломулани Мансур) "Бақара" сурасидаги: "Эй биги Исроил, сизларга ичм-қилган назамини эсланг ва Менга берган ваъда-аҳдга вафо қилинг. Шунда Мен ҳам аҳдга вафо қиламан. Ва Мендангана кўрқинлар" маз-мунидаги 40-оятга ишора. Яъни, Алоҳга бандлик аҳдини бажо келти-

99 Тасавуфий истилоҳда "майхона" — "қомил орифнинг илоҳий ишқ, шиж ва маърифат йла тўла кўнгли, тақия, лоҳутий олам" маъносинда келади (қ.: Tasavvufi terimlerin sözlüğü, S.366).

100 В фонд. р-2572, 78^а, 79^а парақлар.

101 Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи Султоний ёҳуд жавоимарал-лик тариқати. -Т., 1984, 42-бет; Яна шу ерда: "Агар чарх уриб айланшига бонс нима ва бу нима маъно берди, деб сўрасалар, айтил:

Кимки сенинг ишқинг доирасида собит эрур.

Пайгир мисол айланшдан ўзга иложи йўқ.

102 Мажзуб Намангоний. -Т.: Яқовлев матбаси, 1322 / 1904. 28-сах.

103 Бу ҳақда тасавуфига онда кўпгина маъбаламда таъкидланган (қ.: Tarikatlar ansiklopedisi, S.354.; Имом Фаззолий. Охиратнома, 17-18-бет; Хусайн Воиз Кошифий. Ўша манба, 22-25-бетлар; Махмуа Асъад Жўшон. Ўша манба, 39-40-бетлар; Tasavvuf terimlerin sözlüğü, S.496-498; Турар Ҳ. Тасавуф тарихи, 67-69-бетлар ва бонқ.).

104 Tasavvuf terimlerin sözlüğü, S. 203, 243, 258, 300, 341-342, 355-356, 460, 505.

105 Ҳайитметов А. Тасавуф ва мажоз // Шарқ адабиётининг ижодий метод тарихи. -Т., 1970; Исҳоқов Ё. Навоний поэтикаси. -Т., 1983. 25-бет; Олим С. Мажоздан мақсад - ҳақиқат // Ўз АС. 10. IX. 1993; Рафидинов С. Мажоз ва ҳақиқат. -Т., 1995; Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз // Миллий маънавиятнинг назариясига чизилар. -Т., 1998. 177-232-бетлар ва бонқ.

106 Yeti Lugat, -Istanbul, 1992. S.153-154. Яна, фанофилах - қулаинг зот ва сифати Ҳақнинг зот ва сифатида фаний бўлмаганлиги.

107 Ҳаққуа И. Ирфон ва идрок. -Т., 1998. 26-бет.

108 Алишер Навоний. МАТ. 4-жилда. Навонир уш-шабоб. 147-бет.

109 Алишер Навоний. МАТ. 12-жилда. Ансон ут-тайр. 290-291-бетлар; бу ҳақда қ.: Олим С. Этрак ошнқ-маънуқлар // Ишқ, ошнқ ва машуқ. -Т., 1992. 56-62-бетлар.

110 Мирзо Ҳамад қиссаси. -Т., 1998. 3-бет.

111 В фонд. 322 рақамли кўлэзма мажмуа 459^а - 481^а парақларида "Ҳазрати Мавлоно Жомий раҳматуллаҳи алайҳ" номи остида мажкур қиссанг яна бир ўзбекча вариант бор (қиж.1325 / мил.1906-07 йида кўчирилган).

112 Мукошафат ал-қулуб, ал-фасли фий ишқ.

113 Ал-Футуҳот ал-Мақкия. Фасл: фий маърифати мақома ал-ма-ҳабба.

114 Yeti Lugat, S.39.

115 Арабско-русский словарь. Том 1. С.138; Арабча-ўзбекча бошлан-ғич луғат, 192-бет.

116 Форҳатги забони тожик. Жилда 1. С.680.

117 Yeti Lugat, S.391.

118 Рустамов А. Алишер Навоний. Ҳикматли сўзлар. -Т., 1985, 131-бет.

119 Алишер Навоний. МАТ. 6-жилда. Фавойда ул-кабар. 512-бет.

120 Мақомоти Муҳаммад Баҳауддин Нақибани. -Истанбул. қиж.1328, 144-сахифа; Баҳауддин Балғирдон. -Т., 1993. 28-бет; Исҳоқов Ё. На-қибани таълимоти ва ўзбек адабиёти, 21-бет; Алишер Навоний асар-лари тилининг ислоҳи луғати. 4-жилда. 250-бет.

121 Девони Амирий. ДАМ фонди, 153 рақамли кўлэзма, 3^а парақ.

122 Мазкур қиссанг XVIII-XIX асрлар ўзбек ва форс адабиётида келган ривоятлардан фойдаланган "литини адабиётшунослар Р.Орзи-беков ва Қ.Тоҳиров ҳам таъкидлайди (Жомий ва XIX аср ўзбек адаби-ёти // Абдурахмон Жомий. (Тўблам) -Т., 1989. 112-бет).

123 Қонилов Н. Тасавуф. 1-китоб, 56-бет.

124 Жомийнинг "Ҳафт аврон" асрини Хиндистонда қиж. 1074 (мил. 1663-64) йида, таъанқ хатда кўчирилган нодир кўлэзмаси ҚАМ фонди-да сақланади (№р-14). Мазкур манбаинг бир неча парақлари хоши-сида эса Мавлоно Муқимийнинг дасхатлари мавжуд. Улар "Ҳафт ав-рон"нинг ушбу нусхаси шонр қўлда узок муафат сақланганини тас-диқ этади.

125 Муқимий. Асарлар. -Т., 1974. 266-бет.

126 А.Насимий мусаввадаси, 34^а парақ.

127 Қутлони карим, ўша нашр, 113-бет.

128 Yeti Lugat, S.64, 317.

129 Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари, 91-95-бетлар.

130 Фитрат. Адабиёт қондалари. -Т., 1995. 83-бет.

131 В фонд. 2572 рақамли кўлэзма, 78^а-79^а парақлар.

132 Собир Абдулла. Шонр Зорий // Шарқ юлаузи. 1956. №10.

133 Абдурафуров А. Қалб ҳақидаги қадриятлар, 206-211-бетлар.

134 Жўрабоев О. Тонг отқунча кимга аталган // Фидокор, 2003, 22

май; Ўша муаллиф. Бир назал матни на моҳияти хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005, №2. 56-61-бетлар.

135 А.Насимий мусаввадаси, 32^а парақ.

136 Девони Хусрав Дехланий. А фонд. 965 рақамли кўлэзма, 403^а парақ.

137 Фан ва турмуш. 2002, 5-6-сон, 20-бет.

138 Юсупов Ш. Ҳазиний тўра ижодига бир назар (сўнгсўз урнидаги мақола) // Ҳазиний. Девон, 160-бет. (Кейинчалик Ш.Юсупов азма ушбу мақоласини «Тарих ва адаб бўстони» китобида ҳам келтирган. -Т.: Мил-ланит, 2003.)

139 Шайхзода М. Фуқат ҳақида қайдар // Фуқат ва Муқимий ҳақида мақолалар. -Т., 1958. 70-бет.

140 Девони хикмат. ДАМ фонди, 178 рақамли кўлэзма, 297^а парақ.

141 Амирий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Қадирова М. -Т., 1972. 220-бет.

142 Махмуа Кошгарий. Девону луғатиг турк. Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи: С.Муталлибов. 3-том. -Т., 1963. 366-367-бетлар.

- ¹¹ Мухйиддин ибн ал-Арабий. Ал-Футухот ал-Маккия. Фасл: Фий маърифати мақом ал-махабба.
- ¹² Мирзо Нибз Файзий Маринионий ҳақида "Мажмуи широни Умархон" (-Т.: Илмий матбааси, 1900. 176-бет)да тайёмулот берилган; яна: Тақрири Қайюмий. II китоб, 247-248-бетлар.
- ¹³ Марҳум шарҳишнос, устоз С.Сотвояев кутубхонасида сақланган бир қўёма баёзнинг 32^а ырақларида Файзининг "Келинг" ра-диал 8 баъдаи ушбу муҳаммаси ўриш олган. Унинг ҳар баъдада та-корланувчи сўнги байт айнан Ҳазиний тазмин воситасида қўлланган байтдир [к.: Мадаминнов А., Журабоев О. Ҳазиний илҳом олган сатрлар // Фарона ҳақиқати. 24.1.1998.]
- ¹⁴ Бобоев Т. Ўша манба, 259-бет.
- ¹⁵ Фурқат ҳақида қайдлар // Муқимий ва Фурқат ҳақида мақолалар. 70-бет.
- ¹⁶ Қасмов А. Шеърят жилолари. -Т., 1997. 44-45-бетлар.
- ¹⁷ Юсупов Ш. Ўша мақола, 160-бет.
- ¹⁸ В. фонд. иш: № р-249/2, 157^а ырақ.
- ¹⁹ Қуръони карим. Ўша нашр, 510-бет.
- ²⁰ А.Насимий мусаввадаси, 28^а ырақ.
- ²¹ Жуммадан, Қуръони каримнинг 2-сура 117-оят; 3-с. 47-о., 59-о.; 6-с. 73-о.; 7-с. 144-о.; 15-с. 98-о.; 16-с. 40-о.; 19-с. 35-о.; 36-с. 82-о.; 39-с. 66-о.; 40-с. 68-оятларида.
- ²² Мадаминнов А. кутубхонаси, қўёзма баёз, 22^а ырақ.
- ²³ Ал-Бухорий Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмон. Ал-Жомий ас-Сахих. Турғ жылмик. 3-жил. -Т., 1995. 257-265-бетлар.
- ²⁴ Алишер Навоий. МАТ. 3-жил. Фаройиб ус-сиғар. 287-бет.
- ²⁵ Фариддин Аттор. Мангик ут-тайр. -Т.: Порцел матбааси, 1900. 120-121-бетлар; (Бу ҳақда яна: Шимме А. Жонон менинг жонимда. -Т., 1999. 81-бет)
- ²⁶ Yeni Lugat, S.263.
- ²⁷ Атоуллох Ҳусайний. Ўша манба, 242-бет.
- ²⁸ қ.: Ҳожиҳмедов А. Ўша манба, 62-63-бетлар; Ҳ.Кароматовнинг бу манзур алоқдор тадқиқоти: Қуръон ва ўзбек адабиёти; Яна, Аҳмад Ясавий ижодида Қуръон оятлари ҳақида К.Эрасмон (Alimed-i Yesevi. Divan-i Hikmetten seçmeler. - Ankara, 1993. S.343-349); Атоий ижоди ми-солида эса С.Рафиқдин "Мажоз ва ҳақиқат" китобида тўхталган; яна, ушбу сатрлар муаллифи: Ҳазиний ижодида иштирок // Адабиёт кўзгу-си. -Т., 2000. 6-сон, 177-181-бетлар.
- ²⁹ Тисладулк, ё Расулуллох, 6-бет.
- ³⁰ Қуръони карим. Ўша манба, 490-бет.
- ³¹ Ўша манба, 131-бет.
- ³² Ўша манба, 8-бет.
- ³³ Ўша манба, 404-бет.
- ³⁴ Бу уч жиҳат ҳақида фойдаланилган айрим адабиётлар: Атоуллох

- Ҳусайний. Ўша манба; Алишер Навоий. МАТ. 16-том. Мезон ул-илсон. 43-95-бетлар; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. -Т., 1971; Абду-рауф Фитрат. Аруз ҳақида. -Т., 1997; Изаат Султон. Адабиёт назарияси. -Т., 1986. 325-354-бетлар; Ҳожиҳмедов А. Ўша манба, 121-237-бетлар; Ҳожиҳмедов А. Мақтабда аруз назмининг ўрганиши. -Т., 1995; Ўзбек ару-зи луғати. -Т., 1998; Бобоев Т. Ўша манба, 64-166-бетлар; Рустамов А. Қофия нимаҳ. -Т., 1978; Ўзбек классик шеърини жанрлари. -Т., 1979; Адабиётшунослика кириш. -Т., 1979. 142-148, 191-195-бетлар; Адабий турмар ва жанрлар. -Т., 1978; Ўзбек классик шеърини жанрлари. -Т., 1979; Исҳоқов Б. Ҳазал бўстони. -Т., 1988. 12-бет.
- ³⁵ Мадаминнов А. кутубхонаси, қўёзма тўшам.
- ³⁶ Қўқон шаҳрида бир кишининг қўлида сақланётган қўёзма баёзда Ҳазинийнинг бошқа манбаларда учрамаган муҳаммасини кўрсатганимиз-ини таъкидлашимиз зарур. Бу Амриининг машхур "Ҳуснинг камола етти, эй маҳлико муборак..." ден бошланувчи назмига тахмис бўлиб, баъдий пухта шеър сифатида таассурот қолдирган эди. Аммо, қўёзма эгаси ман-бани жуда оз фурқат кўрсатгани учун шеър матнини кўчириб олишининг иложи бўлмаганди. Кейин бир неча бор мурожат этилишининг қарамай, афсуски, манба топилмади. Шунинг учун бу муҳаммаснинг тўла матнини қўлга киритишнинг, назмкор тадқиқот доирасига тортмадик. - С.Ж.
- ³⁷ Қ.: Хўрланган пайғамбарлар қалабаси. 40-бет.
- ³⁸ Масалан: Навоий ва адабий таъсир масаллари. -Т.: Фан, 1968.
- ³⁹ Академик В.Абдуллоев: "Ҳазиний... Ҳулайдонинг диний руҳдаги назмларида назми ва тазмин муҳаммаслар битилган" дея, таъкидлаётган (Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. -Т., 1980. 89-90-бетлар).
- ⁴⁰ Алишер Навоий. МАТ. 4-жил. Наводир уш-шабоб. 478-бет.
- ⁴¹ Алишер Навоий. Ўша манба, 72-бет.
- ⁴² Муқимий. Асарлар. 2-том, 15-бет.
- ⁴³ Муқимий. Асарлар. 118-бет.
- ⁴⁴ Фурқат шеърининг. -Т., 1980. 33-бет.
- ⁴⁵ Мирзо Хайрулло Ҳўқандий назиралари 03.08.1927 й. ва 25.07.1934 й. тарихли бўлиб, А.Мадаминнов кутубхонаси, қўёзма: Фаробий назираси си ширининг дасхат байз, 2^а ырақда; Ҳайрат Тўрақўрқоний назираси ҳақида эса проф. А.Абдуғафуров "Мен Вомику сен-Уэро" мақолисида маълумот беради (Қалб қатридаги қадриятлар, 211-бет); Дилшорнинг бу қалам муҳаммаси: Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. II том, 425-426-бетларда берилган.
- ⁴⁶ ДАМ архиви "Фурқат фонди"да сақланувчи қўёзма-мусаввада дфтарнинг 150^а-152^а ырақлари ҳошиясига, ширининг ўз дасхати бил-лан қора сийҳда тиройил настатлиқ хатида муҳаммас кўчирилган. Шеър матни иловда берилмоқда.
- ⁴⁷ Мадаминнов А. Фурқатнинг янги топилган шеърлари // Фурқат ижодиёти. -Т., 1990. 112-138-бетлар.
- ⁴⁸ Абдуллохаким А. Фурқат нега Фурқат? // Ёшлнк. 2001. 5-6-сон.
- ⁴⁹ Ҳамма, ТАТ. 1-том. Девон. -Т.: Фан, 1988.

